

Kerken en moskeeën onder de Wmo

een verkennend onderzoek naar kansen en bedreigingen

DSP-groep

Maike Dautzenberg
Marco van Westerlaak

Kerken en moskeeën onder de Wmo

een verkennend onderzoek naar kansen en bedreigingen

Amsterdam, 7 februari 2007

DSP-groep

Maike Dautzenberg
Marco van Westerlaak

Inhoudsopgave

1	Inleiding	3
1.1	Achtergrond	3
1.2	Vraagstelling	4
1.3	Leeswijzer	4
2	Aanpak	5
2.1	Kwalitatieve verkenning	5
2.2	Documentenstudie	5
2.3	Interviews	6
2.4	Analyse en verslaglegging	7
3	Documentenstudie	8
3.1	Maatschappelijke rol van kerken	8
3.2	Maatschappelijke rol van migrantenkerken	9
3.3	Maatschappelijk rendement van kerken	10
3.4	Moskeeën en moskeeorganisaties	10
3.5	Gemeentebesleid voor kerken en moskeeën	12
3.6	Ondersteuning van de maatschappelijke rol van kerk en moskee	13
3.7	Conclusies	14
4	Resultaten van de interviews	16
4.1	Gemeenten	16
4.2	Kerkelijke organisaties	19
4.3	Moskeeorganisaties	24
4.4	Conclusies	27
5	Conclusies en beschouwing	28
Bijlage 1	Literatuur	35

1 Inleiding

1.1 Achtergrond

De belangrijke sociale en maatschappelijke rol van kerken en moskeeën verheugt zich in een toenemende belangstelling. De maatschappelijke rol die christenen en kerken vervullen op het vlak van allerlei vormen van maatschappelijke opvang en ondersteuning zijn bij de meesten onder ons wel bekend. Deze activiteiten gaan terug tot de 4^e eeuw, waar in Romeinse teksten al melding wordt gemaakt van de filantropische uitgangspunten van christenen die resulteren in de zorg voor armen, wezen en zieken (Buijs, 2007). De belangrijke rol van moskeeën is recentelijk meer belicht. Zo zijn er de afgelopen jaren allerlei onderzoeken gedaan die laten zien dat moskeeën breed maatschappelijk actief zijn. Voor vrouwen, jongeren, jeugd en ouderen bieden moskeeën talloze vormen van ondersteuning aan en een grote diversiteit aan activiteiten (o.a. Canatan e.a., 2003, 2005). In sommige onderzoeken is de pedagogische kwaliteit onderzocht van de lessen die wekelijks aan soms wel honderden kinderen per moskee worden aangeboden (Pels e.a., 2006).

De WRR (2006) spreekt over een 'comeback' van religie. Dit geldt niet alleen voor de islam, maar ook voor het traditionele geloof en allerlei andere vormen van religieuze beleving. De WRR stelt daarbij dat het beginsel van de scheiding van kerk en staat wellicht aan herziening toe is. Uit allerlei bronnen blijkt immers dat het publieke domein op allerlei manieren direct in verband staat met religie.

In moskeeën zijn veel vrijwilligers actief en ook in kerken neemt, ondanks de ontkerkelijking, het aantal vrijwilligers toe (SCP, 2006). In kerken gaat het daarbij om bijna een half miljoen vrijwilligers (SCP, 2006), in moskeeën om circa 16.000 vrijwilligers (Civiq, 2005). Religie kan een sterke motivator zijn voor vrijwillige inzet en kan fungeren als een belangrijk bindmiddel voor vrijwillige associaties. Het SCP heeft in 2006 aangetoond dat kerkgangers veel vaker actief zijn als vrijwilliger dan niet-kerkgangers, ook buiten de kerk. Met andere woorden, religie en religieuze organisaties kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan de civil society.

De Wmo lijkt een uitgelezen kans om de belangrijke sociale en maatschappelijke taak die kerken en moskeeën hebben te ondersteunen, zodat een optimale invulling wordt gegeven aan de Wmo. Onder de Wmo worden immers het maatschappelijk zelfbestuur en vrijwillige associaties (civil society) gepromoot, burgerinitiatieven ondersteund en de medeverantwoordelijkheid gestimuleerd van burgers voor elkaar.

Het lijkt dan ook in ieders belang dat gemeenten, kerken en moskeeën op dit vlak nauwer gaan samenwerken. De vraag is echter of deze partijen dit ook vinden, hoe zij tegen deze samenwerking aankijken, en wat men verwacht dat er gaat veranderen met de Wmo. Zien zij een situatie van wederzijds voordeel (win-win) ontstaan? Of zijn er nog belangrijke hobbels in de weg die eerst genomen moeten worden?

Om een antwoord te krijgen op deze vragen, heeft DSP-groep een verkennend onderzoek uitgevoerd onder kerken, moskeeën en gemeenten. Anders dan andere onderzoeken, lag de focus op de Wmo en de gepercipieerde consequenties daarvan.

Het onderzoek maakt deel uit van een groot project dat DSP-groep uitvoert met pilots in negen gemeenten om het eerste Wmo-prestatieveld 'Leefbaarheid en Sociale Samenhang' concreter invulling te geven.

1.2 Vraagstelling

Welke mogelijkheden, kansen en bedreigingen zien kerken, moskeeën en gemeenten om samen te werken onder de Wmo?

De deelvraagstellingen waren:

- 1 Wat is bekend over de maatschappelijke rol van kerken en moskeeën?
- 2 Hoe kijken de partijen tegen samenwerking aan en wat zijn de wederzijdse verwachtingen?
- 3 Waar zien de partijen kansen en wederzijds voordeel?
- 4 Waar zien zij onmogelijkheden en bedreigingen?
- 5 Wat zijn voor hen de praktische randvoorwaarden om de samenwerking nader vorm te geven?

Het ging daarbij vooral om de samenwerking tussen gemeenten met kerkelijke organisaties en moskeeorganisaties.

1.3 Leeswijzer

In deze rapportage beschrijven we in hoofdstuk 2 de aanpak en de wijze waarop we te werk zijn gegaan bij het verzamelen van de gegevens.

In hoofdstuk 3 wordt verslag gedaan van een korte documentenstudie, met daarin vervat een aantal belangrijke uitkomsten van recentelijk uitgevoerd onderzoek naar de maatschappelijke rol van kerken en moskeeën.

In hoofdstuk 4 staan de uitkomsten beschreven van de interviews met gemeenten, moskeeën en kerkelijke organisaties. Daarin is gevraagd naar de gepercipieerde samenwerking en de verwachtingen ten aanzien van de Wmo. Hoofdstuk 5, tenslotte, bevat een beschouwing met de belangrijkste conclusies op grond van dit onderzoek.

2 Aanpak

2.1 Kwalitatieve verkenning

Zoals reeds gesteld had het onderzoek de vorm van een oriënterend onderzoek, een kwalitatieve verkenning. Dit hield in dat er, na een korte documentatiestudie, een beperkt aantal interviews is afgenomen met sleutelfiguren bij gemeenten, kerken en moskeeën.

Het kwalitatieve en verkennende karakter van het onderzoek impliceerde dat er scherp is afgebakend waardoor niet gestreefd kan worden naar compleetheid of uitputtendheid. De kwalitatieve aard van het onderzoek betekende ook dat alleen aangegeven kon worden *welke* onderwerpen en thema's door de geïnterviewden zijn ingebracht. Het is echter niet mogelijk op basis van een dergelijk klein aantal interviews aan te geven op welke schaal en omvang zich iets voor heeft gedaan.

Ondanks de beperkte omvang van het onderzoek menen wij toch uitspraken te kunnen doen over de wijze waarop kerken en moskeeën tegen gemeentelijk beleid en de Wmo aankijken. Veel sleutelfiguren gaven namelijk – in grote lijnen – vergelijkbare boodschappen. Bovendien waren de bevindingen van dit korte onderzoek niet strijdig met ander, op grotere schaal uitgevoerd, onderzoek. Wat anders was aan onze studie, was dat het expliciet ging over welke consequenties worden verwacht dat de Wmo heeft voor het werk van, en het werken met, kerken en moskeeën.

2.2 Documentenstudie

Als eerste is een korte documentenstudie uitgevoerd. Daarbij is gebruik gemaakt van rapporten en studies die recentelijk zijn uitgebracht. Met name de afgelopen jaren heeft de maatschappelijke rol van kerken en moskeeën en de plaats van vrijwilligerswerk sterk in de belangstelling gestaan.

Wat betreft de kerken is daarbij gebruik gemaakt van publicaties over de rol van kerken en de civil society (SCP), onderzoek naar vrijwilligerswerk en mantelzorg in orthodox-protestantse kerken (Gereformeerde Hogeschool Zwolle), onderzoek naar diaconaat en zorg in Den Haag (KASKI), een studie naar het maatschappelijk rendement van vrijwilligerswerk door protestantse kerkgemeenten (Oikos), de rol van migrantenkerken (Oikos) en documentatie over de Wmo die is uitgebracht door de Raad van Kerken, de Protestantse Kerken Nederland (PKN) en vanuit de rooms-katholieke kerk.

Voor moskeeën is gebruik gemaakt van rapporten en studies die zijn uitgebracht in de afgelopen jaren over de maatschappelijke rol van moskeeën en vrijwilligerswerk (IHSAN), over maatschappelijke activiteiten van moskeeën in Rotterdam (COS Rotterdam), in Amsterdam (ICP en NMCA) en Rotterdam (Verwey-Jonker Instituut) en onderzoek naar pedagogische kwaliteit van activiteiten in moskeeën (Verwey-Jonker Instituut).

Een overzicht van de gebruikte literatuur is opgenomen in de literatuurlijst.

2.3 Interviews

De interviews waren halfgestructureerd, dat wil zeggen dat er werd gewerkt met een gespreksleidraad met een aantal open vragen. Onderwerpen die aan bod kwamen waren de huidige en toekomstige samenwerking met moskeeën en kerken in de gemeenten, verwachtingen daaromtrent, kansen en bedreigingen en de randvoorwaarden voor een goede samenwerking. Van elk interview werd een verslag gemaakt.

Interviews met gemeenten

Er is gesproken met ambtenaren in zowel grote als kleine gemeenten, geografisch verspreid over Nederland. In totaal is met tien beleidsmedewerkers gesproken in negen gemeenten: Rotterdam, Enschede, Delft, 's-Hertogenbosch, Heerhugowaard, Tiel, Lelystad, Lopik en Ridderkerk. In acht gemeenten is met één ambtenaar gesproken en in Rotterdam en 's-Hertogenbosch met twee.

De gemeenten zijn geselecteerd op diversiteit in omvang, geografische spreiding, randstedelijk en niet-randstedelijk, stedelijk en platteland. Daarbij is gebruik gemaakt van reeds lopende contacten binnen DSP-groep.

De geïnterviewden waren altijd beleidsmedewerkers. Meestal werd in eerste instantie contact gezocht met de gemeentelijke Wmo projectleiders. Deze bleken echter weinig af te weten van kerken en moskeeën. Ten tijde van de interviewronde vooral in beslag genomen door de gemeentelijke aanbesteding van de huishoudelijke zorg die per 1 januari 2007 geregeld moest zijn. Zij verwezen altijd direct door naar de beleidsmedewerkers die de samenwerking met moskeeën, allochtone zelforganisaties en kerkelijke organisaties, of vrijwillige inzet in hun takenpakket hadden.

Bijna alle interviews zijn telefonisch afgenomen. Alleen met de twee ambtenaren uit Rotterdam is face-to-face gesproken. Het was niet moeilijk om medewerking te krijgen voor een interview.

Interviews met moskeeën

Er is gesproken met zeven moskeebestuurders in Rotterdam, Huizen, Utrecht, Enschede, Waalwijk, Deventer en 's-Hertogenbosch. Het betrof Turkse, Marokkaanse en Surinaamse moskeebestuurders. Aanvullend heeft een groepsinterview plaatsgevonden met een interreligieus en levensbeschouwelijk platform ('s-Hertogenbosch).

Aanvullend is er gesproken met drie koepelorganisaties: SPIOR, CMO en WMI. Bij SPIOR zijn 58 islamitische organisaties uit de stad en regio Rotterdam zijn aangesloten. Bij de Contactgroep Moslims en Overheid zijn zeven koepelorganisaties van verschillende etnische achtergrond aangesloten, en de World Islamic Mission is de landelijke koepel van Surinaamse moskeeën. Bij de WIM zijn ook Pakistaanse moskeeën aangesloten.

Om een indruk te krijgen van de locaties, hebben deze interviews overwegend face-to-face plaatsgevonden.

De moskeeën zijn geselecteerd op advies van sleutelpersonen in het veld. Zo heeft SPIOR uit Rotterdam contactpersonen in Rotterdamse moskeeën aangeleverd. Verder is gewerkt via contactpersonen van de onderzoekers zelf, via welzijnsinstellingen en via de geïnterviewde kerkelijke organisaties. Er is alleen gesproken met moskeeën waarvan bekend is dat ze maatschappelijk actief zijn. Alle benaderde moskeeën en moskeeorganisaties werkten zonder enige aarzeling mee.

In de hieronder volgende tekst zullen de termen moskee/moskeeën en moskeeorganisaties door elkaar worden gebruikt.

Expertmeeting met kerken

Voor de mening van kerken is gebruik gemaakt van een expertmeeting die heeft plaatsgevonden eind november 2006. Tijdens deze expertmeeting waren vertegenwoordigers aanwezig van de PKN, De Raad van Kerken, de Vincentiusvereniging, de Evangelische Alliantie (EA), Stichting Hulp in Praktijk (HiP), Reliëf (Vereniging van Christelijke zorgaanbieders), consultants diaconale steunpunten, Landelijk Bureau DISK, R.-K. Bisschoppenconferentie, Nederlandse Patiënten Vereniging (NPV) en het Leger des Heils. Daarbij betrof het zowel vertegenwoordigers van koepelorganisaties als mensen die actief zijn in de dagelijkse diaconale praktijk. Aanvullend zijn, voorafgaand aan de expertmeeting, zes korte telefonische interviews afgenomen met aanwezige vertegenwoordigers van de PKN, RvK, EA, HiP, R.-K. Bisschoppenconferentie en landelijk bureau DISK, NPV en het Leger des Heils.

2.4 Analyse en verslaglegging

De interviewverslagen zijn ter goedkeuring (en eventuele aanpassing) voorgelegd aan de geïnterviewden. De analyse gebeurde kwalitatief op grond van kwalitatieve analyseschema's.

Ook van de expertmeeting met kerkelijke organisaties is uitgebreid verslag gemaakt, dat eveneens is aangevuld door de deelnemers.

De documentenstudie, de verslaglegging van de interviews en van de expertmeeting hebben de basis gevormd van deze rapportage.

In het resultatenhoofdstuk is niet aangegeven welke gemeente, moskeeororganisatie of kerkelijke organisatie bepaalde onderwerpen inbracht, omdat de weergegeven tekst niet te herleiden mocht zijn tot individuele uitspraken.

3 Documentenstudie

In het afgelopen decennium, en met name de afgelopen jaren, zijn diverse studies verschenen die de maatschappelijke rol beschrijven van kerken en moskeeën. Deze paragraaf beschrijft de belangrijkste resultaten van deze studies.

3.1 Maatschappelijke rol van kerken

De sociaal-maatschappelijke rol van kerken komt voort uit kerkelijke uitgangspunten zoals sociale solidariteit, subsidiariteit, naastenliefde en de goede werken. Sociale solidariteit verwijst naar de sociale verantwoordelijkheid van kerkleden voor de noden van medemensen. Het subsidiariteitsbeginsel wordt gepresenteerd in de encycliek *Rerum Novarum* uit 1891 van Paus Leo XIII en was een reactie op de excessen van het kapitalisme (wikipedia.nl). Dit principe heeft twee belangrijke elementen. Ten eerste wordt ervan uitgegaan dat mensen van nature sociale wezens zijn die leven in sociale verbanden zoals het gezin, de kerk en vrijwillige associaties. Ten tweede dient de overheid alleen in te grijpen waar deze sociale verbanden en het particulier initiatief tekort schieten. Onderdeel van het subsidiariteitsprincipe is 'positieve subsidiariteit': de plicht van gemeenschappen, het bedrijfsleven en de overheid om zodanige leefomstandigheden te creëren – wonen, werken, werk en scholing – dat individuen zich ten volle kunnen ontplooien (<http://wikipedia.nl>).

Kerken ontplooien van oudsher een breed scala aan sociaal-maatschappelijke (diaconale) activiteiten. Bekend is de in kerkelijk verband georganiseerde maatschappelijke opvang van daklozen en verslaafden door onder andere het Leger des Heils maar ook door lokale diaconieën, voedselbanken, kledinginzamelingsacties, huisbezoeken aan ouderen en zieken, stervensbegeleiding en geestelijke verzorging. Vanwege de bekendheid van de kerkelijke activiteiten zullen wij deze activiteiten hier niet verder beschrijven of toelichten.

Onderzoek van het SCP (2006) heeft laten zien dat kerkgangers veel actiever in vrijwilligerswerk zijn dan niet-kerkgangers. In Nederland zijn kerkgangers bijna 2,5 maal zo vaak actief als vrijwilliger (Dekker & De Hart, 2006). Maar ook in andere Europese landen geldt dat kerkgangers 2 tot 3 maal zo vaak vrijwilligerswerk doen in vergelijking met andere burgers. De protestantse kerkgangers zijn het meest actief, meer nog dan de katholieke. Volgens Dekker en De Hart (SCP, 2006) is gemiddeld 10% van de leden van godsdienstige en levensbeschouwelijke organisaties actief als vrijwilliger. Dit is overigens een opvallend verschil met de cijfers die Civiq publiceert over vrijwilligerswerk. Daaruit blijkt dat tussen de 30% en 43% van de Nederlanders als vrijwilliger actief is (www.civiq.nl). Waarschijnlijk is deze discrepantie te wijten aan verschillen in definitie van wanneer vrijwilligerswerk (, ooit actief, afgelopen jaren actief, nu actief, minimaal 3 uur per week actief etc.). Opvallend is dat uit onderzoek onder orthodox-protestantse kerken (Roorda-Lukkien e.a., 2006) blijkt dat de belangrijkste aanleiding om vrijwilligerswerk te gaan doen is het *gevraagd worden* door andere kerkleden (69% noemde dit als reden). Een tweede belangrijke reden was dat men het leuk vindt (49%). Geloof wordt door ruim eenderde van de vrijwilligers (35%) genoemd.

Functionele redenen zoals het vergroten van de kans op betaald werk, golden nauwelijks.

Ondanks de grote daling van het aantal (praktiserende) kerkleden, geldt nog steeds dat bijna 45% van de Nederlandse inwoners ingeschreven staat bij een kerkgenootschap. Er zijn meer dan 4.000 kerkgebouwen in Nederland, 3.300 parochies en kerkgemeenten, en 4.300 priesters, pastoraal medewerkers, dominees en voorgangers, die gesteund worden door bijna een half miljoen (545.000) vrijwilligers (Dekker & De Hart, 2006).

Ondanks de pessimistische geluiden en de geuite tekorten aan kerkelijke vrijwilligers (o.a. door Roorda-Lukkien e.a., 2006), wordt er ook melding gemaakt van een toename van het aantal vrijwilligers in kerken (de Jong, 2001). Het SCP (Dekker & de Hart, 2006) rapporteert zelfs een toename van het aantal vrijwilligers in kerken met 19%.

Er treden wel verschuivingen op, met name binnen de katholieke kerk, waar het aantal pastoraal werkers sterk toeneemt (met 164%) en het aantal priesters afneemt (met 54%). Het lijkt er op dat de katholieke kerk zich aan het omvormen is tot 'een geloofsgemeenschap die gedragen wordt door vrijwilligers en niet-gewijde krachten' (Dekker & de Hart, 2006: 333).

Wat betreft de kenmerken van vrijwilligers, lijkt het er op dat het vooral oudere vrouwen zijn (Roorda-Lukkien e.a., 2006). Kerken geven aan dat het moeilijk is jongeren te rekruteren.

Ondanks de constatering dat de meeste kerken leger worden en het ledenbestand sterk vergrijsd, dient niet vergeten te worden dat er ook 'jongere' kerken in opkomst zijn, met name in de evangelische kringen.

3.2 Maatschappelijke rol van migrantenkerken

Ook migrantenkerken zijn maatschappelijk zeer actief. Met migrantenkerken wordt bedoeld op christelijke kerken waarvan de meerderheid van de leden geen Nederlandse achtergrond heeft. Dat houdt in dat één of beide ouders niet in Nederland zijn geboren (Van der Sar & Visser, 2006). Het aantal migrantenchristenen in Nederland wordt geschat op 600.000 tot 800.000, waarvan er circa 650.000 geregistreerd staan en 100.000 tot 200.000 niet (Dekker & De Hart, 2006, Van Der Sar & Visser, 2006).

De achtergrond van migrantenchristenen is heel divers. Ze kunnen afkomstig zijn uit Afrika, bijvoorbeeld Ethiopië, Ghana of Somalië, uit Azië of uit Europa. Het kunnen christenen zijn die werken voor internationale bedrijven of bij ambassades, maar ook vluchtelingen of asielzoekers.

Binnen migrantenkerken worden de volgende activiteiten georganiseerd (Van Der Sar & Visser, 2006):

- Psychosociale zorg en hulpverlening, zoals stervensbegeleiding, ziekenbezoek, telefonische hulplijnen en begeleiding van slachtoffers van geweld en misbruik;
- Maatschappelijk werk en hulpverlening: schulphulpverlening, opvang asielzoekers, taal- en computerlessen, maaltijden voor daklozen, sollicitatiecursussen en dergelijke;
- Educatie en training, onder meer bijbelstudie, seminars over werk en inkomen en literatuurkringen;
- Kerkdiensten. De diensten geven vorm aan de sociale binding tussen de leden en gaan vereenzaming van kerkleden tegen. Tijdens kerkdiensten, maar ook ervoor en na afloop, ontmoeten mensen elkaar. Verder bieden kerkdiensten de context voor huwelijksdiensten en begrafenissen en worden als startpunt gebruikt voor gezamenlijke maaltijden.

- Jeugdwerk. Migrantenkerken stellen zich ten aanzien van jongeren ten doel om normen en waarden bij te brengen en respect voor de regels die gelden in Nederland. Er worden daartoe onder begeleiding van volwassenen allerlei vormen van vrijetijdsbesteding aangeboden, zoals kinderclubs, open jeugdclubs, kampen en weekends voor tieners.
- Cultureel werk. In de kerken zijn diverse muziekbands en koren actief, ook in optredens naar buiten toe.

Verder wordt er binnen de kerken het noodzakelijke beleidswerk gedaan (overleg, vergaderingen en bijeenkomsten organiseren en bijwonen) en wordt het beheer van gebouwen met de bijbehorende catering verzorgd. Typerend voor migrantenkerken is dat een belangrijk deel van de leden tot een maatschappelijk zeer kwetsbare groep behoort, namelijk nieuwkomers in Nederland, waaronder asielzoekers en vluchtelingen.

In Van der Sar & Visser (2006:3) wordt het als volgt geformuleerd: “Voor deze mensen is de kerk ‘a place to feel at home’, een fijnmazig netwerk van troost, hulp en opvang, (...) met de kerkelijke omgeving als uitvalsbasis voor hun zoektocht in de Nederlandse samenleving.” (...) “Migrantenkerken vormen een brugfunctie en een belangrijke stap in het proces van integratie en inburgering, daar waar de reguliere hulpverlening vanwege taal- en cultuurbarrières weinig soelaas kan bieden.”

3.3 Maatschappelijk rendement van kerken

De maatschappelijke waarde van kerkelijke activiteiten kan ook worden uitgedrukt in een geldwaarde. In 2004 is daartoe onderzoek uitgevoerd onder de protestantse kerkgemeenten in de gemeente Utrecht en Den Haag (Van der Sar, 2004; Van der Sar & Visser, 2005). Op grond van een inventarisatie van het aantal uren dat besteed wordt door vrijwilligers aan diverse taken, berekende Van der Sar (2004) voor de gemeente Utrecht hoeveel uren daarvan anders bij professionals uit de thuiszorg, het maatschappelijk werk, of de jeugdzorg terecht zouden zijn gekomen. Van der Sar kwam tot de conclusie dat – alleen al voor de gemeente Utrecht – de kerkgemeenten en kerkelijke stichtingen met hun activiteiten een maatschappelijk rendement genereren van bijna € 8 miljoen. Wanneer alle vrijwillige en professionele uren betaald hadden moeten worden tegen uurtarieven van professionals, had er bijna € 16 miljoen besteed moeten worden.

Een vergelijkbare exercitie voor de 110 migrantenkerken in Den Haag leverde een totaal van 112.000 uur vrijwilligerswerk op dat het werk van reguliere instanties vervangt. De berekening liet zien dat de gemeente Den Haag met het kerkelijke werk in migrantenkerken, minstens € 17,5 miljoen uitspaart (Van der Sar & Visser, 2005).

3.4 Moskeeën en moskeeorganisaties

Onderzoek naar de maatschappelijke rol van moskeeën en moskeeorganisaties laat een vergelijkbaar beeld zien als kerken. De islamitische sociale ethiek kent een aantal sociale richtlijnen die vergelijkbaar zijn met kerkelijke beginselen.

Zo wordt gesproken over *Ummah* (geloofsgemeenschap), *mas uliyya* (verantwoordelijkheid) en *sawab/ajdr* – het zich inzetten voor een ander tegen een tegenprestatie van de geholpene (Canatan e.a., 2005). Ook is er *Zakat*, de religieuze belasting die verplicht tot het jaarlijks afstaan van 2,5% van het vermogen aan medemensen die behoeftig zijn, en *Fitr*, de verplichte bijdrage aan noodlijdende mensen aan het einde van de Ramadan. Al deze uitgangspunten en richtlijnen verwijzen naar de verplichte ondersteuning van kwetsbare groepen in de samenleving.

De interviews die in het kader van dit onderzoek zijn gevoerd met sleutelpersonen, bevestigen het belang van deze sociale uitgangspunten. Het helpen van anderen en zich verantwoordelijk voelen voor medemensen, wordt beschouwd als een sociale plicht. Actief zijn binnen de moskee als vrijwilliger is zo vanzelfsprekend, dat het niet als vrijwilligerswerk wordt gezien. Veel moskeeën en de gelieerde organisaties zijn maatschappelijk actief, al geldt dat niet voor alle. Uit onderzoek onder 120 moskeeën in Nederland (Canatan e.a., 2005) bleek dat ongeveer de helft (44%) van de moskeeën maatschappelijk actief is op diverse terreinen, en een derde (34%) beperkt maatschappelijk actief. Een vijfde (22%) is alleen religieus georiënteerd. Turkse moskeeën zijn overigens veel vaker maatschappelijk actief dan Marokkaanse moskeeën (60% tegenover 18%) .

Binnen moskeeën wordt een grote diversiteit aan activiteiten georganiseerd (Canatan e.a., 2005):

- *Sociaal-culturele activiteiten*
Deze zijn gericht op de beleving van de eigen cultuur, zoals de viering van feestdagen, iftarmaaltijden (ook voor de buurt), kinderfeesten, volksdansen, muziekcursussen en lezingen over het eigen land, geschiedenis of de cultuur.
- *Educatieve activiteiten*
Educatieve activiteiten zijn gericht op jongeren, kinderen, vrouwen of ouderen. Te denken valt aan huiswerkbegeleiding, opvoedingsondersteuning voor ouders, ouderenzorg, taallessen, jongereninternaat, kadercursussen en steun bij het vinden van werk. Ook wordt er voorlichting gegeven door welzijnsorganisaties over gezondheid, opvoeding en beweging.
- *Interculturele en interreligieuze activiteiten*
Onder dit type activiteiten vallen open dagen, dialoogbijeenkomsten met andere religieuze groepen, gezamenlijke iftarmaaltijden en ontmoetingsavonden.
- *Sportieve en recreatieve activiteiten*
Hiermee wordt bedoeld op voetballen, excursies, zwemmen, zomercursussen, kamp en biljarten. Deze activiteiten zijn meestal gericht op jongeren en kinderen, en deels op vrouwen (zwemmen) en ouderen (excursies).
- *Charitatieve en humanitaire activiteiten*
In het kader van *zakat*, *fitr* en offergelden wordt ingezameld geld naar de landen van herkomst gestuurd. In ongeveer 10% van de moskeeën wordt dit geld ook besteed aan studiebeurzen voor behoeftige studenten in het land van herkomst.
- *Individuele hulpverlening, advies en informatie*
Meestal gaat het om hulp bij het invullen van formulieren en het benaderen van officiële instanties. Voor ouderen is er vaak een apart spreekuur door een ouderenwerker, soms afkomstig van een welzijnsinstelling. Turkse moskeeën doen dit overigens weer vaker dan andere moskeeën.

- *Computer- en internetcursussen*
Ongeveer een zesde van de (hoofdzakelijk Turkse) moskeeën geeft computer- en internetcursussen.

Wanneer wordt gekeken naar de verdeling van de diverse typen activiteiten, blijkt dat het voor meer dan de helft (55%) om educatieve, sociaal-culturele en interculturele activiteiten gaat (Canatan e.a., 2005). Deze zijn vooral gericht op het bevorderen van participatie en integratie in de Nederlandse samenleving. Sommige moskeeën zijn actiever dan anderen. Een opvallend voorbeeld is de Ayasofia moskee in Rotterdam die al de bovenstaande activiteiten organiseert plus een aantal andere zoals een theatergroep, onderverdeeld in diverse stichtingen. Deze moskee heeft de deuren opengesteld voor extern en onafhankelijk onderzoek, waarbij ze hun activiteiten in kaart hebben laten brengen, inclusief (met een drietal andere moskeeën) de pedagogische kwaliteit van de lessen voor kinderen (Pels e.a., 2006). Ook zijn er voorbeelden bekend van moskeeën die maatschappelijk ondernemer zijn geworden en een deel van hun sociale activiteiten financieren door winkels en de verkoop van producten en specifieke diensten.

Wat de omvang van het binnen moskeeverband verrichte vrijwilligerswerk betreft, blijkt dat er per moskee ongeveer 41 vrijwilligers actief zijn (Civiq, 2006 en Canatan e.a., 2005). Dit is 10% van het ledenbestand, en dus vergelijkbaar met het percentage in kerken. In de totaal 400 moskeeën in Nederland zijn daarmee ongeveer 16.000 vrijwilligers actief.

Anders dan bij de kerken, zijn de vrijwilligers in meerderheid mannen (72%) mannen, ruim één kwart is vrouw (28%). Ook anders dan bij kerken zijn er relatief veel jongere vrijwilligers: 67% is onder de 45 jaar. Slechts een kwart (27%) is tussen de 45 en 65 jaar, en een heel kleine minderheid (6%) is ouder dan 65 jaar.

De in het onderzoek van Canatan (2005) ondervraagde moskeeën melden verder dat het aantal vrijwilligers toeneemt (51%) of gelijk blijft (30%). Een deel daarvan meldt zichzelf aan (34%). Net als bij kerken geldt sterk dat het gevraagd worden door andere moskeeleden erg belangrijk is: 31% wordt geworven via de eigen achterban of via andere vrijwilligers (20%).

3.5 Gemeentebeleid voor kerken en moskeeën

Canatan e.a. hebben in hun onderzoek ook het beleid in zes gemeenten betrokken: Utrecht, Amsterdam, Den Haag, Dordrecht, Alphen aan den Rijn en Nijmegen. In een ander onderzoek hebben Canatan e.a. (2003) het beleid van de gemeente Rotterdam in kaart gebracht.

Uit de twee onderzoeken blijkt dat in alle gemeenten een scheiding van kerk en staat wordt gehanteerd; godsdienstige activiteiten worden niet worden gesubsidieerd. De verdere concrete invulling van dat principe verschilt echter sterk per gemeente. Dit geldt vooral de mate waarin moskeeën en gelieerde organisaties als serieuze samenwerkingspartners worden beschouwd. Sommige gemeenten, zoals (de stadsdelen van) Amsterdam en (de deelgemeenten in) Rotterdam hebben een actieve opstelling en zijn gericht op het opbouwen c.q. onderhouden van een positieve samenwerkingsrelatie. Andere gemeenten, zoals Utrecht en Nijmegen, stellen zich afwachtend op. De contacten tussen gemeente en moskeeorganisaties zijn dan vaker incidenteel. Vaak is het wel mogelijk om in deze gemeenten subsidie te krijgen voor projectactiviteiten. Er moet dan wel aan de subsidiecriteria worden voldaan. Ook moeten projecten passen binnen het gemeentelijk beleid.

De redenen om subsidie te verlenen komen meestal voort uit het gemeentelijke streven naar integratie en het bevorderen van de participatie van allochtone burgers.

Wat betreft kerken, hebben wij geen studies aangetroffen die het gemeentelijk beleid ten aanzien van christelijke organisaties in kaart hebben gebracht.

3.6 Ondersteuning van de maatschappelijke rol van kerk en moskee

Volgens de onderzoeken die tot nu toe zijn uitgevoerd, kunnen kerken en moskeeën hun maatschappelijke rol beter vervullen wanneer aan een aantal voorwaarden is voldaan.

Ten aanzien van moskeeën geldt het volgende:

- *Verbetering professioneel kader*
Het ontbreekt moskeeën vaak aan professioneel kader. Een aantal moskeeën zou meer maatschappelijke activiteiten willen ontplooiën, maar heeft daar niet de juiste menskracht, financiën of administratie voor. Kadertrainingen voor bestuurders en vrijwilligers kunnen eraan bijdragen dat dezen professioneler en daarmee efficiënter en effectiever gaan werken.
- *Vrijwilligers*
Het zou mogelijk kunnen het vrijwilligersbestand uit te breiden door meer te werven onder vrouwen. Ook zou meer samenwerking gezocht kunnen worden met de vrijwilligerssteunpunten. Zo zijn er meer Nederlandse vrijwilligers te werven voor bijvoorbeeld taallessen of huiswerkbegeleiding. Hulp bij het organiseren en managen van vrijwilligers is hierboven al genoemd.
- *Verbetering samenwerking gemeente*
Ten aanzien van de gemeente geldt dat moskeeën baat zouden hebben bij directer overleg. Ook is het zinvol om te werken aan de beeldvorming over moskeeën bij gemeenten, die moskeeën vaak nog steeds zien als louter gebedshuizen.
- *Samenwerking met welzijnsorganisaties*
De samenwerking met welzijnsorganisaties is voor verbetering vatbaar (Driessen e.a., 2004, Civiq, 2005, Pels e.a., 2006). Moskeeorganisaties voelen zich soms 'gebruikt' door welzijnsorganisaties die hen vaak alleen maar benaderen om toegang te krijgen tot een anders voor hen moeilijk bereikbare doelgroep (Driessen e.a., 2004, Civiq, 2005).
- *Probleemjongeren*
Op dit moment zijn moskeeën niet bezig met de opvang van probleemjongeren. Gezien de toegang die moskeeën hebben tot groepen van 'probleemjongeren', zou een nauwere samenwerking met de jeugdzorg een kans zijn voor welzijnsorganisaties.
- *Faciliteiten en gebouw*
Moskeeën kampen met ruimtegebrek, terwijl andere gebouwen zoals scholen, buurthuizen en kerken vaak leeg staan. Op dat vlak zou meer samengewerkt en afgestemd kunnen worden. Duidelijkheid over een gebouw van waaruit gewerkt kan worden, laat meer energie vrij voor maatschappelijke activiteiten.
- *Vrijwilligersbeleid*
Het vrijwilligersbeleid en vrijwilligersmanagement zou meer geprofessionaliseerd kunnen worden.

- *Externe oriëntatie gericht op samenwerking*

Moskeebesturen zouden zich actiever moeten opstellen, meer naar buiten gericht en strevend naar nieuwe vormen van samenwerking, bijvoorbeeld met andere religieuze organisaties (bijv. kerken) of welzijnsorganisaties.

Bij kerken spelen grotendeels dezelfde problemen in de samenwerking met gemeenten, en met name bij migrantenkerken. Zo ondervinden ook zij problemen op het vlak van subsidiëring en voelen zich miskend door lokaal bestuur. Kerken worden net als moskeeën vaak vooral gezien als gebedshuizen, waarbij het belang van hun sociale en maatschappelijke activiteiten onvoldoende wordt onderkend (Van Der Sar & Visser, 2005).

Net als bij moskeeën, gaat in de opstartfase van migrantenkerken een belangrijk deel van de energie zitten in het vinden van geschikte ruimten. Ook daar zou gekeken kunnen worden naar ondersteuning en leegstand van andere gebouwen (Van Der Sar & Visser, 2005).

In een onderzoek onder orthodox-protestantse kerken is aangegeven dat kerken moeite hebben met het goed organiseren en managen van de vrijwilligers. Daarbij is de wens uitgesproken om wat professioneler te werk te gaan (Roorda-Lukkien e.a., 2006).

Van Der Sar (2006) noemt voor migrantenkerken het belang van het aangaan van 'partnerschappen'.

3.7 Conclusies

Reeds uitgevoerde onderzoeken belichten duidelijk de maatschappelijke rol van kerken en moskeeën. Landelijk gezien gaat het om honderdduizenden vrijwilligers. Het maatschappelijk rendement van vrijwilligerswerk lijkt groot: in elke (burger)gemeente worden waarschijnlijk miljoenen euro's bespaard binnen het welzijnswerk omdat vrijwilligers in kerken (en moskeeën) belangrijke ondersteunende en preventieve hulp bieden.

Uit reeds uitgevoerde onderzoeken blijkt dat, hoewel de accenten verschillen, de activiteiten van met name migrantenkerken en moskeeën vergelijkbaar zijn. Beide ondersteunen zij de leden om hun weg te vinden in de Nederlandse samenleving, al wonen moskeeleden vaak al veel langer in Nederland dan de leden van migrantenkerken.

Veel activiteiten van migrantenkerken en moskeeën zijn gericht op onderlinge ontmoeting en het bieden van hulp en steun, en op integratie en participatie. Vaak zijn er allerlei activiteiten voor de jeugd en voor jongeren.

In vergelijking met moskeeën lijkt binnen de lokale kerken het accent meer op informele zorg voor zieke en oudere kerkleden te liggen en op maatschappelijke opvang voor randgroepen. Opvallend is de grote schaal en de diversiteit aan activiteiten die wordt aangeboden die voor een groot deel is gericht op het direct lenigen van noden.

In gemeenten is het beleid ten aanzien van kerkelijke en moskeeorganisaties erg divers. In ieder geval worden geen godsdienstige activiteiten gefinancierd. Maar de variatie is vooral daar waar wél andere activiteiten financieel worden ondersteund, en de mate waarin de gemeente kerken en moskeeën als serieuze gesprekspartners in het veld van welzijn en zorg beschouwt.

De gewenste ondersteuning van het vrijwilligerswerk door kerken en moskeeën ligt vooral op het vlak van facilitaire ondersteuning (gebouwen), het ontwikkelen van een professioneel kader voor organisatie en beheer, ook ten aanzien van vrijwilligers, en het werken aan een betere samenwerkingsrelatie met welzijnsorganisaties en andere zorgvoorzieningen (bijv. jeugdzorg). Ook lijkt er nog winst te behalen ten aanzien van de samenwerking van de gemeente met kerken en moskeeën. Er is geen onderzoek beschikbaar dat het thema Wmo aanroert.

4 Resultaten van de interviews

In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe de geïnterviewde moskeeorganisaties, kerkelijke organisaties en gemeenten aankijken tegen de Wmo, wat hun ervaringen tot nu toe zijn en wat zij als kansen en bedreigingen beschouwen.

4.1 Gemeenten

Ervaringen met kerken en moskeeën

Ten aanzien van de samenwerking met kerken en moskeeën, laten de interviews zien dat er grote verschillen bestaan tussen gemeenten. De meeste geïnterviewde gemeenten stellen zich afwachtend op. Zij staan wel open voor contact met kerken en moskeeorganisaties en geven projectsubsidies wanneer de activiteiten aan de subsidiecriteria voldoen. Zij nemen daar echter niet het voortouw in.

Er zijn ook gemeenten die een zeer actief beleid hebben. Zo is er één geïnterviewde gemeente die zelf contact zoekt met kerkelijke organisaties en met hen bespreekt wat zij voor elkaar kunnen betekenen onder de Wmo. Andere gemeenten staan wel in regelmatig contact en hebben overleg met allerlei levensbeschouwelijk organisaties, maar doen dit als reactie op verzoeken van deze organisaties. Zij beschouwen (onder meer) kerken en moskeeën wel op voorhand als belangrijke gesprekspartners.

Wat betreft de Wmo, lijkt het er sterk op dat in veel gemeenten kerken en moskeeorganisaties uitgenodigd worden voor deelname aan de lokale Wmo-platforms of Wmo-adviesraden. De maximale vorm van samenwerking die bij de geïnterviewden is aangetroffen, was de gemeente die een overleg had georganiseerd met kerken om gezamenlijke activiteiten op te zetten in het kader van Wmo-prestatievelden. Het doel was om gezamenlijk de leefbaarheid in bepaalde wijken en buurten te verbeteren.

Wat betreft moskeeorganisaties is maximale openheid aangetroffen bij een grote gemeente die projectsubsidies geeft aan *alle* levensbeschouwelijke organisaties, zolang hun activiteiten passen binnen de gemeentelijke beleidskaders. Bovendien subsidieert die gemeente sedert jaren een koepelorganisatie waarbij bijna 60 lokale islamitische organisaties aangesloten zijn. Vanwege de directe contacten van deze koepel met de lidorganisatie, organiseren zij een aanbod dat aansluit bij geuite behoefte en vragen van de lidorganisaties.

Alle geïnterviewde gemeenten toonden een overwegend open houding ten aanzien van projectsubsidies voor maatschappelijke activiteiten van kerken of moskeeën. Daarbij wordt wel belangrijk gevonden dat het *niet* om godsdienstige activiteiten mag gaan. In sommige gemeenten krijgen, afhankelijk van het gemeentelijk beleid, activiteiten voor jongeren, of juist ouderen, voorrang. In andere gemeenten wordt benadrukt dat vooral de relevantie helder gemaakt moet worden en de wijze waarop een project bijdraagt aan maatschappelijke participatie van de deelnemers. Soms is de eis dat activiteiten open moeten staan voor alle bewoners van die stad.

Opvallend is wel dat door alle geïnterviewde beleidsmedewerkers zowel kerken als moskeeën worden genoemd als serieuze spelers in het veld, ook onder de Wmo, al gaf één gemeente ook aan dat er veel meer serieuze partners in het veld zijn.

Verwachtingen t.a.v. Wmo

De algemene verwachting die wel is genoemd, is dat kerken 'gewoon door zullen gaan' met hun diaconale werk, omdat ze dat al decennia zo doen. Ondanks de vergrijzing van veel kerken, heerst het idee dat kerken zich wel zullen redden en geen extra ondersteuning van de gemeente nodig hebben. Binnen deze gemeenten wordt wel verwacht dat onder de Wmo 'gaten' zullen vallen, maar dat de kerken vanuit traditie deze gaten signaleren en wel zullen opvullen.

De meeste beleidsmedewerkers geven aan dat er op dit moment grote onduidelijkheid heerst hoe de Wmo gaat uitpakken, en dat zij daarom niet weten wat ze kunnen verwachten. Voor sommige gemeenten is dat de aanleiding om zelf aan de slag te gaan en op proactieve wijze een eigen beleid uit te zetten richting kerkelijke organisaties. In de meeste gemeenten echter is het juist reden om zich meer afwachtend op te stellen en door te gaan met het huidige beleid.

Kansen

In verschillende gemeenten wordt genoemd dat de Wmo een stimulans lijkt te zijn voor meer samenwerking en het bevorderen van de dialoog tussen levensbeschouwelijke organisaties, ook interreligieus. In veel gemeenten zijn oecumenische of interreligieuze platforms ontstaan waaraan kerken en – waar moskeeën zijn – moskeeorganisaties deelnemen. Deze bevorderen de wederzijdse uitwisseling over vormen van maatschappelijke ondersteuning. Zo is er in Lelystad een actief interreligieus platform waarbij de leden bezoeken brengen aan elkaars diaconale projecten. Een voorbeeld daarvan is een bezoek van het platform aan de voedselbank en de inloophuizen die vanuit de kerken (mede) worden georganiseerd. Aangezien aan dit bezoek ook de imams deelnamen, heeft dit de bekendheid verhoogd en de drempels verlaagd onder allochtone gezinnen om gebruik te maken van de voedselbank.

Gemeenten zien in de samenwerking met kerken en moskeeën onder de Wmo diverse kansen:

- Gezien de actieve rol van kerken bij informele hulp en mantelzorgondersteuning, biedt een nauwere samenwerking met kerken de mogelijkheid om de professionele zorg en informele hulp beter op elkaar af te stemmen.
- Kerken kunnen een belangrijke signaleringsfunctie hebben ten aanzien van de wijze waarop de Wmo uitwerkt voor kwetsbare groepen omdat zij in direct contact staan met hen.
- Kerken en moskeeën kunnen met gemeenten samenwerken om de leefbaarheid en de sociale samenhang in buurten en wijken te bevorderen.
- Kerken kunnen als intermediair fungeren voor gemeenten en de gemeentelijke toegang geven tot hun achterban.
- Kerken hebben vaak een bredere achterban dan organisaties zoals het Rode Kruis, die alleen in contact staan met specifieke doelgroepen.
- Kerken hebben vaak goed zicht op de problematiek van de achterban vanwege de directe persoonlijke contacten tussen kerkleden, en weten vaak ook welke mensen in een sociaal isolement leven.
- Kerken zijn belangrijke partners wanneer het gaat om de zorgzame samenleving en de civil society, het op elkaar letten en voor elkaar zorgen. Kerken hebben die functie immers altijd al gehad.
- In sommige gemeenten lijkt een duidelijke herwaardering van levensbeschouwelijke organisaties te ontstaan, en met name de maatschappelijke rol die deze altijd hebben vervuld.

- Onder de Wmo komt meer aandacht voor vrijwilligerswerk in ongeorganiseerd verband aangezien het bevorderen daarvan – naast vrijwillige inzet in georganiseerd verband – een belangrijk doel is. Daarbij kan samengewerkt worden met kerken.

Hoewel de bovenstaande kansen vooral werden genoemd door gemeenten waarin al wordt samengewerkt met kerken, gaat dit evenzeer op voor moskeeën.

Bedreigingen

- Een van de bedreigingen die werd genoemd is dat onder de Wmo wel meer vrijwillige inzet wordt verwacht, ook binnen kerken en moskeeën, maar dat de financieringsmogelijkheden niet uitbreiden. Er wordt dus meer inzet verwacht voor hetzelfde geld.
- De vergrijzing van kerken en het uitdunnend potentieel aan vrijwilligers is een bedreiging voor de verwachte ruimere inzet van kerken.
- Wat betreft allochtone groepen (migrantenkerken, moskeeën), wordt gesignaleerd dat de tweede generatie zich vaak aan het losmaken is, ook van de traditionele waarden. Dit brengt het risico met zich mee dat het kind met het badwater wordt weggegooid: ook de onderlinge betrokkenheid en hulp neemt dan wellicht af. Onder de Wmo moet met dergelijke trends rekening worden gehouden.
- Een andere bedreiging onder de Wmo is dat het woud met regels steeds groter wordt, waar met name kwetsbare burgers de weg niet in weten te vinden.
- Ook wordt gesignaleerd dat er meer wordt verwacht aan inzet door mantelzorgers wat geflankeerd wordt met mantelzorgondersteuning, maar dat veel mantelzorgers (en zeker allochtone mantelzorgers) de weg naar dit type ondersteuning vaak niet weten te vinden. Goede voorlichting en gericht advies is dus cruciaal.
- Er heerst nog veel onduidelijkheid rondom de Wmo, en met name wat verwacht gaat worden van vrijwilligers en vrijwilligerswerk.
- In de samenwerking met lokale kerken en moskeeën moet rekening worden gehouden met het feit dat deze zich vaak alleen richten op de eigen achterban. Daarmee worden niet-kerkelijke kwetsbare bewoners in de wijk vaak niet bereikt.
- Kerkelijke organisaties worden als één van de vele vrijwilligersorganisaties beschouwd. Zo was er één (middelgrote) gemeente waarin de beleidsambtenaar aangaf dat de kerken bij hen werden beschouwd als slechts één van de 1.200 andere vrijwilligers/zelforganisaties uit die gemeente. De zichtbaarheid van kerkelijke organisaties wordt daarmee bedreigd omdat ze 'verdwijnen op de grote hoop'.

Tenslotte viel bij het benaderen van de gemeenten op dat vrijwillige inzet en de samenwerking met kerken en moskeeën onder de verantwoordelijkheid vielen van verschillende beleidsmedewerkers. Dit waren niet de Wmo-projectleiders. Het lijkt er daarmee op dat de categorale organisatie in veel gemeenten het moeizaam maakt om te komen tot een integraal aanbod zoals vereist onder de Wmo.

Randvoorwaarden

Voor gemeenten zijn er enkele belangrijke voorwaarden voor meer samenwerking.

Ten eerste is dat de scheiding van kerk en staat. Sommige gemeenten vullen dat in door kerken en moskeeën niet als gesprekspartners te beschouwen onder de Wmo. Vaker lijkt het voor te komen dat niet de religieuze activiteiten of de organisatie zelf, maar wel specifieke maatschappelijke activiteiten in aanmerking komen voor subsidies.

Ten tweede wordt een actieve rol van kerken en moskeeën zelf verwacht, kerken en moskeeën zullen zelf initiatief moeten nemen.

Ten derde zullen activiteiten van moskeeën en kerken, om voor projectfinanciering in aanmerking te willen komen, binnen de gemeentelijke beleidskaders moeten vallen. Dat betekent ook, dat wanneer gemeentelijk beleid verandert, zij daarin mee moeten gaan en de (gesubsidieerde) activiteiten daarop af moeten stemmen.

Gemeenten tonen (in woord) wel bereidheid en openheid ten aanzien van nader contact en overleg.

4.2 Kerkelijke organisaties

Ervaringen met gemeenten

Volgens het perspectief van de kerken wordt de samenwerking van kerken met (burger)gemeenten¹ gekenmerkt door drie aspecten:

- Onbekendheid: gemeenten zijn vaak nauwelijks of slechts deels op de hoogte van het diaconale werk van kerken. Ook zijn gemeenten vaak slecht op de hoogte van de diversiteit in kerkgemeenten, en weten ze niet hoe zij daarmee om moeten gaan.
- Scheiding van kerk en staat. De scheiding van kerk en staat wordt nog steeds gehanteerd. Dit impliceert dat godsdienstige activiteiten van kerken (en moskeeën) in ieder geval niet gefinancierd worden. In een aantal gemeenten worden echter ook maatschappelijke activiteiten van kerken met wantrouwen bekeken en vaak niet gefinancierd vanwege de christelijke achtergrond van de initiatiefnemers. Er heerst de angst bij de gemeente dat zij activiteiten financieren die als achterliggend doel 'zieltjeswinning' hebben. Een van de leden van de kerkgemeenten drukte dit uit als: "De gemeente is bang om zich aan water te branden."
- Kerkelijke inzet als compensatie voor een tekortschietende overheid. Kerkelijke activiteiten drukken de vrees uit dat zij door de overheid als vangnet worden gebruikt op punten waar de overheid zelf tekortschiet. Vooral in tijden van bezuinigingen geeft dat kerken het gevoel dat zij wel belangrijke gaten moeten dichten, terwijl de eerste verantwoordelijkheid voor armoedebestrijding en steun aan hulpbehoevenden toch bij de overheid ligt.

Samenwerking met levensbeschouwelijke organisaties

Kerken werken weinig samen met moskeeën en andere levensbeschouwelijke organisaties. Dit gebeurt wel op lokaal niveau in de vorm van interreligieuze platforms.

Noot 1 Overall waar 'gemeente' staat in deze paragraaf, wordt de lokale overheid oftewel burgergemeente bedoeld, en niet de kerkgemeente.

Verwachtingen ten aanzien van Wmo

Ten aanzien van de komst van de Wmo heerst veel onduidelijkheid over wat nu van kerken wordt verwacht en wat de lokale overheid *kan* verwachten van kerken. Zo is al genoemd dat het diaconale werk wellicht moet gaan dienen ter compensatie van taken die de overheid laat vallen. Het kan ook zijn dat kerken knelpunten moeten gaan signaleren in de uitwerking van de Wmo voor burgers.

Er wordt verwezen naar armoedeonderzoek dat is uitgevoerd door de PKN waaruit blijkt dat een groeiend aantal mensen moeite heeft met het invullen van formulieren. Verwacht wordt dat deze groep alleen nog maar groter wordt onder de Wmo.

Kansen

Er worden echter ook een aantal belangrijke kansen geduid en nieuwe mogelijkheden die zich aandienen.

- *Erkenning*
Het behoort tot de zending van christenen om medemensen belangeloos te helpen en te steunen. De komst van de Wmo biedt kerken de mogelijkheid om hun diaconale werk opnieuw op de kaart te zetten. Daarmee krijgt het principe van christelijke naastenliefde maatschappelijk gezien een hernieuwde erkenning.
- *Inbreng cliëntervaringen*
Kerken kunnen hun stem laten horen bij gemeenten en vanuit de ervaring die zij hebben met diaconaal werk. Daarbij kunnen zij cliëntervaringen inbrengen die bruikbaar zijn bij het organiseren van kwalitatief goede huishoudelijke zorg. Voor het welslagen van de Wmo is het belangrijk dat de lokale overheid gebruik maakt van de kennis en ervaring die kerken hebben en bij hen advies vraagt.
- *Aansluiting professionele - informele zorg*
Kerken kunnen zorgdragen voor een complementair werken van professionele zorg en informele zorg, doordat christelijke vrijwilligers (aanvullend) werk doen in zorginstellingen. Ook leggen kerkelijke vrijwilligers regelmatig huisbezoeken af aan oudere leden van de eigen kerkgemeente en zorgen zij vaak voor opvang thuis na ontslag uit een instelling. Belangrijk is wel dat de gemeente onder de Wmo niet alleen met grote zorgaanbieders in gesprek gaat, maar ook met de kleinere aanbieders waar kerken mee samenwerken.
- *Kerkinitiatieven als voorbeeld*
Er zijn initiatieven in kerken die door de gemeente als voorbeeld genomen kunnen worden, zoals gezinnen in Veenendaal die als gastgezinnen fungeren voor kinderen in een problematische thuissituatie. Dit is nu een activiteit van de lokale kerk, maar zou ook door niet-kerkelijke gezinnen als dienst aangeboden (georganiseerd) kunnen worden, aangezien het voorziet in een maatschappelijke behoefte.
Kerken kunnen ook fungeren als voorbeeld voor een nadere invulling van de *civil society*. Zo zijn er wijkkerken die een belangrijke bijdrage leveren aan de leefbaarheid in wijken en buurten door hun hechte sociale netwerken en sociale initiatieven als inloophuizen.
- *Toegang tot de doelgroep*
Kerken kennen vaak de 'schrijnende gevallen' en weten wat er speelt, bijvoorbeeld onder hulpbehoevende ouderen of gezinnen met problemen. Zij hebben via de kerkgemeente of diaconale projecten vaak direct toegang tot dit type kwetsbare burgers.

- *Stimulans tot samenwerking*

De komst van de Wmo en het overleg dat daaraan vooraf gaat, onder andere in de vorm van Wmo-adviesraden, biedt de kans om oecumenische samenwerking te stimuleren.

Dit blijkt in veel situaties al zo te hebben uitgewerkt, omdat in een aantal adviesraden wordt gevraagd om één of enkele vertegenwoordigers vanuit de kerken. Dit is de aanleiding om met andere kerken in overleg te treden.

Ook komt het voor dat kerken samen met andere levensbeschouwelijke organisaties een oecumenisch platform oprichten, waarbij de Wmo en de gevolgen daarvan het belangrijkste agendapunt is. Soms is de lokale Raad van Kerken aanspreekpunt.

In sommige gemeenten is de komst van de Wmo een kans gebleken om coalities te vormen voor diaconaal werk en hulpverlening en op dat vlak te gaan samenwerken. Zo zijn er diaconale platforms opgericht. Sommige inloophuizen zijn een voorbeeld van diaconale samenwerking tussen kerken. In Almere hebben de kerken bijvoorbeeld de stichting Maatschappelijk Relevante Kerken Almere opgericht. In andere plaatsen fungeert de Raad van Kerken. In Utrecht is onder impuls van o.a. HiP een Diaconaal Platform in wording.

Een interessante ontwikkeling is dat in een aantal plaatsen, bijv. in Vlaardingen, dit overleg nu wordt uitgebreid met een aantal, dat niet meedoet in de Raad van Kerken.

De Wmo is daarmee een stimulans om ook de traditionele theologische scheidslijnen te overstijgen.

- *Projectfinanciering*

De Wmo biedt de mogelijkheid om maatschappelijke activiteiten eerder gefinancierd te krijgen. Tegenover projectfinanciering hebben kerken echter een ambigue houding. Aan de ene kant zien ze het als een kans, omdat veel kerken kampen met teruglopende inkomsten terwijl er wel veel diaconaal werk wordt gedaan (hulpverlening). Zij vinden dat maatschappelijke activiteiten van kerken ook gefinancierd zouden moeten worden, desnoods via een stichting. Ter illustratie wordt verwezen naar Almelo, waar het PGB of WVG-geld besteed mag worden aan een seizoenskaart van de plaatselijke voetbalclub, terwijl dat niet geldt voor het bezoeken van kerkdiensten, die een even belangrijke sociale functie hebben.

Kerken weten vaak ook goed wat er speelt in een gemeenschap en waar de problemen liggen. Zo hebben in Zeeland kerken een project gestart om mensen met een alcoholprobleem te helpen. De gemeente ondersteunt dit initiatief met subsidie.

Aan de andere kant zitten kerken niet te wachten op meer bureaucratie en meer regels, omdat de projectsubsidies op professionele wijze verantwoord moeten worden. Het blijft immers vrijwilligerswerk.

Voor de gemeente zijn kerken een kans onder de Wmo, omdat daar vaak veel meer continuïteit is dan bij welzijnsinstellingen met een groot personeelsverloop. Ook zijn de vrijwilligers in kerken sterk gemotiveerd en betrouwbaar, en bereid om in de avonduren te werken (wat van ambtenaren en welzijnswerkers niet altijd gezegd kan worden).

- *Meer samenwerking met vrijwilligerscentrales*

Op dit moment werken kerken weinig samen met vrijwilligerscentrales. Er zijn wel christelijke vrijwilligers die zich aanmelden bij de vrijwilligerscentrales, maar het is niet zo dat vacatures van kerken ingediend worden bij de vrijwilligerscentrales. Kerken werken vaak met een eigen netwerk of ledenbestand en zijn niet gewend samen te werken met vrijwilligerscentrales.

Sommige kerkelijke organisaties geven aan dat hun vrijwilligers werken op grond van een eigen, christelijke motivatie. Anderen geven aan dat ook vrijwilligers die geen uitgesproken christelijke achtergrond hebben, diaconaal werk kunnen doen.

Een nadere samenwerking onder de Wmo met vrijwilligerscentrales om eigen tekorten aan vrijwilligers aan te vullen, of te verjongen, kan als een nieuwe kans voor kerken worden beschouwd.

- *Meer steun aan vrijwilligers in de zorg*
De Wmo geeft de mogelijkheid aan gemeenten om de samenwerking tussen (christelijke) zorgaanbieders en de (christelijke) vrijwilligers te stimuleren en er actief ondersteuning aan te bieden.

Bedreigingen

De Wmo brengt volgens kerkelijke organisaties echter ook een aantal bedreigingen met zich mee.

- *Vervagende grenzen verantwoordelijkheid kerken en overheid*
Op dit moment is niet duidelijk waar de verantwoordelijkheid van de overheid eindigt en die van de kerken begint. Aan de ene kant behoort het helpen van mensen in nood tot de uitgangspunten van kerken en het christen zijn. Aan de andere kant moeten kerken niet geacht worden een verantwoordelijkheid op zich te nemen die primair bij de overheid ligt. Niet de kerk, maar de samenleving als geheel (inclusief de overheid) is verantwoordelijk voor de zorgen voor en opvang van de armen en mensen in nood. Het is de taak van de overheid alle initiatieven op dat vlak te wegen en te kanaliseren. Aangezien verwacht wordt dat onder de Wmo het aantal mensen dat een beroep doet op sociale voorzieningen, gaat toenemen, is de kans groter dat dit een valkuil kan worden voor kerken.
- *Capaciteitsprobleem*
Een aantal kerken kampt nu al met een capaciteitsprobleem: er zijn steeds minder leden terwijl de vraag naar diaconale hulp onder de Wmo alleen nog maar verder zal toenemen. Hoewel het de taak van kerken is om armen en mensen in nood bij te staan, zijn er te weinig mensen in de kerk die dat nu nog kunnen doen. Dit geldt overigens zeker niet voor alle kerken, en met name niet voor de 'jongere' kerken. Onder de Wmo zal de druk op vrijwilligers c.q. de schaarste aan vrijwilligers alleen nog maar verder toenemen.
Verder wordt ook gesignaleerd dat voor een deel van de vrijwilligers geldt dat deze een steeds drukker bestaan heeft met steeds minder tijd om vrijwilligerswerk te doen.
- *Al te expliciete scheiding van kerk en staat*
Een mogelijke bedreiging voor de uitbreiding van diaconaal werk onder de Wmo is een al te expliciete scheiding van kerk en staat die een deel van de gemeenten hanteert. Dit doet geen recht aan de grote rol en taak die kerken vaak hebben in de hulpverlening.
De scheiding van kerk en staat komt ook tot uiting in de eis tot 'neutraliteit' ten aanzien van vrijwilligers: de christelijke achtergrond van kerkelijke vrijwilligers zou de 'neutraliteit schenden'. Hulpbehoevenden zijn echter vaak ouderen, bij wie een christelijke geloofsovertuiging juist een pre is. Ook zijn er voorbeelden van succesvolle maatschappelijke opvang op christelijke grondslag, zoals het House of Hope in Vreewijk (Rotterdam) en de jongerencentra van Youth for Christ, die voor het algemene deel worden betaald door de overheid.

Gemeenten verschillen daar overigens wel sterk in. Genoemd wordt dat Utrecht ervaren wordt als een gemeente die kerken soms expliciet buitensluit en die een passief beleid voert ten aanzien van vrijwilligers. Andere gemeenten, zoals Rotterdam, werken wel samen met kerken en moskeeën.

- *Kerkelijke diversiteit in externe oriëntatie*
Kerken verschillen sterk in de mate van externe oriëntatie. Sommige kerkgemeenten zijn sterk naar binnen gericht en niet gericht op samenwerking, bijvoorbeeld met gemeenten of met andere kerken. Ook zijn sommige kerkgemeenten alleen op de eigen achterban gericht. Dit is een mogelijke bedreiging onder de Wmo.

Randvoorwaarden voor goede samenwerking

Om een win-win situatie te creëren voor zowel kerken als gemeenten geven kerken aan dat aan de volgende randvoorwaarden moet worden voldaan.

- *Erkenning en serieuze partner*
Kerken moeten als een serieuze gespreks- en samenwerkingspartner worden beschouwd door gemeenten.
Erkenning door de gemeente van de maatschappelijke rol van kerken en moskeeën en de bijdrage die ze leveren aan de *civil society* en gemeenschapsvorming is belangrijk.
Verder moet de gemeente oog hebben voor wat er al gebeurt in kerken (decennia lang) en daarop aansluiten. Het is raadzaam om kerken ook uit te nodigen voor cliëntenpanels, omdat het diaconale werk van kerken veel cliënten kent en weet wat er onder hen speelt.
- *Minder scherpe scheiding kerk en staat*
De scheiding van kerk en staat is al een aantal keren als probleem benoemd en het belang van het soepeler omgaan daarmee als randvoorwaarde voor een goede samenwerking.
- *Ruimte voor kerkelijke diversiteit*
Kerken zijn vaak zeer divers, en de gemeente moet daar oog voor hebben en de diversiteit respecteren. Gemeenten moeten als het ware een 'pluriforme bril' opzetten. Gemeenten kunnen wel de samenwerking tussen kerken stimuleren, maar dienen de gezamenlijkheid niet als eis of als voorwaarde te stellen. Met andere woorden: meedoen binnen de Wmo moet mogelijk zijn, maar met behoud van eigen identiteit.
De expertmeeting adviseert dat gemeenten een sociale kaart maken van de kerken die op maatschappelijk vlak actief zijn, en alle kerken uitnodigen voor algemene bijeenkomsten.
Kerken kunnen deze sociale kaart ook zelf opstellen, en op eigen initiatief contact zoeken met de gemeente. In Nijmegen hebben de kerken bijvoorbeeld met behulp van KASKI een quick scan gemaakt van hun activiteiten met het oog op de Wmo. Arnhem is van plan dit voorbeeld te volgen. Vaak wordt er slechts één zetel beschikbaar gesteld voor een Wmo-adviesraad. Daarmee laten gemeenten zien dat ze weinig idee hebben van de diversiteit en pluriformiteit binnen kerken. Eén persoon kan immers niet spreken voor alle kerken. Tegelijkertijd geldt dat gemeenten niet met alle kerkgemeenten afzonderlijk in gesprek kunnen gaan, dat zou te tijdrovend zijn. Dus overleg en afstemming tussen kerken is wel belangrijk.

- *Minimum aan regels en bureaucratie*
Kerken en gemeenten moeten duidelijk maken wat zij van elkaar kunnen verwachten. Zo kunnen er voor de financiering van projecten duidelijke criteria worden opgesteld, en kan de gemeente duidelijk aangeven voor welke activiteiten zij wel, en geen, structurele ondersteuning kunnen bieden.
De nationale overheid zoals VWS kan oog hebben voor de rol van kerken en deze steunen door zich daarover uit te spreken tegenover gemeenten.
- *Consistent beleid en een betrouwbare samenwerkingspartner*
Gemeenten moeten zich een betrouwbare samenwerkingspartner betonen en consistent beleid voeren.
- *Ondersteuning door de gemeente*
De ondersteuning die de gemeente kan geven aan kerken ligt op de volgende vlakken.
  - *Training en scholing van vrijwilligers*
Kerken kunnen ook uitgenodigd worden vrijwilligers aan trainings- en scholingsmogelijkheden te laten deelnemen.
  - *Locatie aanbieden*
Net zoals bij andere vrijwilligersorganisaties, kan de gemeente een bijdrage leveren aan de financiering van de locatie (huur, gas/water/elektra). Het komt ook wel voor dat een gemeente een stichting betaalt om geld te verdelen, zoals de Stichting Leergeld, waar ouders met beperkte financiële middelen een beroep op kunnen doen om de schoolkosten voor kinderen te betalen. De Stichting Leergeld heeft toegang tot de doelgroep en werkt tegen minimale kosten omdat er bijna alleen maar met vrijwilligers wordt gewerkt.
  - *Projectsubsidies*
Voor specifieke projecten op het vlak van hulpverlening, maatschappelijke opvang en dergelijke kan een projectsubsidie bepalend zijn voor het uitvoeren en slagen ervan. Belangrijk is wel dat dit niet samengaat met een overmaat aan bureaucratie en regelgeving waardoor een projectaanvraag uiteindelijk niet de poort passeert, ofwel aan dermate hoge verantwoordingseisen moet voldoen dat het project niet meer uitgevoerd kan worden door (kerkelijke) vrijwilligers.

4.3 Moskeeorganisaties

Ervaringen met gemeenten

De ervaringen met de samenwerking met gemeenten lopen sterk uiteen. In sommige gemeenten ervaren moskeeorganisaties een positieve attitude en dateert de samenwerking al van decennia geleden, zoals in Rotterdam. Daar worden zowel de koepelorganisatie SPIOR als de maatschappelijke activiteiten van diverse levensbeschouwelijke zelforganisaties gefinancierd.

In andere gemeenten beperkt de samenwerking zich tot deelname van moskeeorganisaties aan de Wmo-adviesraden/platforms. Financiering van projecten gebeurt niet of op incidentele basis. In weer andere gemeenten ervaren moskeeën een duidelijk afwerende houding bij de gemeente.

Moskeeorganisaties hebben wel het gevoel dat ze zichzelf, en met name het maatschappelijk nut van hun sociale activiteiten, steeds weer opnieuw moeten bewijzen. Het duurt erg lang eer bestuurders de belangrijke sociale en maatschappelijke functie van moskeeorganisaties erkennen, en deze ook financieel willen steunen.

Samenwerking met kerken

In een aantal gemeenten bestaat uitwisseling tussen kerken en moskeeën. Soms heeft dat de vorm van bezoeken over en weer, zoals deelname van kerkelijke vertegenwoordigers aan de Iftarmaaltijd (breken van de Ramadan), of deelname van de imams aan kerstlunches in de pastorie. In andere gemeenten heeft het interreligieuze contact de vorm van een platform met overleg, terwijl in weer andere gemeenten ook gekeken wordt wat men samen kan doen, zoals in Lelystad rondom de voedselbanken, gezamenlijke vieringen met zang, of buurtvaders. De ervaringen van moskeeën daarmee zijn positief.

Verwachtingen

Bijna alle moskeeën en moskeeorganisaties geven aan dat de Wmo omringd is met veel vraagtekens. Sommigen worden niet bij voorlichtingsbijeenkomsten uitgenodigd, hebben nog geen voorlichting ontvangen, maar willen die wel graag krijgen. Andere moskeeorganisaties zijn wel op de hoogte van de Wmo maar vragen zich af wat de implementatie ervan zal zijn.

Kansen

De meeste geïnterviewden benadrukken dat het nog afwachten is hoe de Wmo uitpakt en vinden het moeilijk kansen of nieuwe mogelijkheden aan te geven. Zij geven aan door te gaan met hun werk zoals ze dat tot nu toe hebben gedaan. Uit de gesprekken werden de volgende mogelijke kansen gedestilleerd:

- De Wmo geeft de kans op eerherstel van de traditionele functie van de moskee, namelijk als religieus én maatschappelijk centrum waar tal van verschillende maatschappelijke en sociale activiteiten plaatsvinden, variërend van leren en studeren tot ontspanning en bezinning.
- De Wmo legt de verantwoordelijkheid weer bij mensen zelf, wat goed is.
- Ook benadrukt de Wmo het letten op elkaar, en elkaar helpen en zorg bieden. Dit sluit goed aan bij de religieuze traditie van de islam, waar het helpen van elkaar als een religieuze plicht wordt beschouwd. Hetzelfde geldt voor het opkomen en helpen van zwakkeren in de samenleving, wat goed aansluit bij de islamitische traditie.
- De allochtone gemeenschap vergrijst, en de Wmo biedt kansen om Turkse en Marokkaanse ouderen zelf met creatieve oplossingen te laten komen om zo lang mogelijk thuis te blijven wonen.
- De Wmo biedt ruimere mogelijkheden om projectaanvragen gesubsidiëerd te krijgen.
- Onder de Wmo wordt, als het goed is, het zorg- en ondersteuningsaanbod duidelijker en overzichtelijker door de introductie van één zorgloket.
- De moskee kan een belangrijke intermediaire functie hebben, bijvoorbeeld bij het zorgen voor elkaar in de buurt of advies, informatie en doorverwijzing naar het zorgloket.
- Onder de Wmo komt wellicht meer oog voor de preventieve functie die moskeeën kunnen hebben, bijvoorbeeld ten aanzien van jongeren (van de straat houden), maar ook ten aanzien van ziekenbezoek, voorlichting en advies.

Bedreigingen

Voor zover het mogelijk is om op dit moment aan te geven, worden de volgende mogelijke bedreigingen genoemd:

- De Wmo zal resulteren in een grotere toeloop naar welzijnsinstellingen en beroep op welzijnsvoorzieningen. Het is echter de vraag of de medewerkers van deze instellingen die overwegend autochtoon zijn, voldoende culturele gevoeligheid hebben om de cliënten op adequate wijze te helpen.
- De samenwerkingsrelatie tussen welzijnsorganisaties en moskeeorganisaties is vaak moeizaam en is zeker met de komst van de Wmo, voor verbetering vatbaar.
- Een van de problemen is dat welzijnsorganisaties alleen komen 'halen', en dat wellicht nog meer zullen doen in termen van toegang tot voor hen moeilijk toegankelijke cliëntgroepen. Daar staat echter vaak niets tegenover, waardoor moskeeorganisaties het gevoel krijgen alleen maar 'gebruikt' te worden en zij op een gegeven moment kunnen besluiten deze intermediaire hulp niet meer te willen bieden.
- Het denken in termen van eigen verantwoordelijkheid is nieuw voor de allochtone gemeenschap, veel meer nog dan voor autochtone Nederlanders. De culturele en mentale omslag die dit vereist, vraagt extra tijd en energie.
- Een toenemende financiering van moskeeorganisaties is in één gemeente aanleiding geweest om zich te gaan bemoeien met beslissingen van het moskeebestuur. Dit heeft weerstanden opgeroepen.
- De hogere verwachtingen onder de Wmo ten aanzien van vrijwillige inzet, kan leiden tot het overvragen van moskeevrijwilligers.

Randvoorwaarden

Voor een goede samenwerking met moskeeorganisaties worden de volgende randvoorwaarden genoemd:

- Rekening houden met de weerstand tegen het hoge alcoholgebruik in de Nederlandse samenleving. Wanneer ontmoeting wordt gestimuleerd in de buurt middels de gebruikelijke ontmoetingsplaatsen, zoals buurthuizen, zullen allochtone burgers zich er niet op hun gemak voelen. Het schenken van alcohol werpt een te hoge drempel op. Voor allochtone ouders is alcohol ook een reden om – soms krampachtig – jongeren proberen thuis te houden. Dit bevordert het sociale isolement. Het is daarmee belangrijk om voor burgers met een islamitische achtergrond de mogelijkheid te bieden voor eigen ontmoetingsplaatsen waar ook halal voedsel wordt aangeboden. Dit kunnen ook jongerenkantines zijn in het moskeegebouw (zoals nu al gebeurt).
- Tonen van respect, ook voor de religieuze grondslag en motivatie om zich maatschappelijk in te zetten;
- Beschouwd worden als een serieuze partner in het veld;
- Respectvolle benadering van de belangeloze inzet en rekening houdend met het feit dat ambtenaren hun werk uitvoeren tegen hoge salarissen, terwijl moskeebestuurders soms in uitkeringssituaties zitten en zich toch met veel inzet en toewijding van de taken kwijten;
- De gemeente moet niet alleen gericht zijn op wat zij bij moskeeorganisaties kunnen 'halen', maar er ook voor zorgen dat ze iets 'meebrengen'.

Dit laatste kan de volgende praktische randvoorwaarden betreffen:

- Mogelijkheid tot onkostenvergoedingen, bijv. voor reiskosten, gebruik van internet, telefoon e.d.;
- Ondersteuning bij de professionaliseringsslag die in moskeeorganisaties nog gemaakt moet worden, door kadervormingscursussen aan te bieden zodat de organisatie zelf goed draait, maar ook projectplannen en projectverantwoordingen geschreven kunnen worden;
- Professionele ondersteuning door een bij de gemeente aangestelde projectleider die de werving en begeleiding van vrijwilligers organiseert, en de terugkoppeling naar de gemeente doet.

Een van de geïnterviewden vat de belangrijkste basisprincipes voor een goede samenwerking als volgt samen: *wederzijds respect en wederzijds profijt*.

4.4 Conclusies

Beleidsmedewerkers geven aan kerken en moskeeën als serieuze gesprekspartners te beschouwen, al stellen sommige gemeenten zich afwachmend op en anderen proactief. Overwegend is de verwachting dat kerken en moskeeën zichzelf profileren en stappen ondernemen richting de gemeente. Zij denken dat de Wmo niet heel veel verandering zal brengen, en gaan ervan uit dat kerken toch wel actief blijven om eventuele gaten die zich voordoen op te vullen.

De meeste gemeenten waren eind 2006 nog sterk gericht op de aanbestedingen voor de huishoudelijke verzorging. Beleidsmedewerkers geven aan nog niet goed te weten hoe de Wmo gaat uitpakken en gaan daarom voorlopig maar gewoon door met het huidige gemeentebeleid. In de meeste gemeenten nemen kerken en moskeeën wel deel aan de Wmo-platforms of Wmo-adviesraden.

Gemeenten zien kansen voor kerken in termen van onder andere de signalerings- en intermediaire functie en zien kerkelijk werk vooral als aanvulling wanneer er hiaten in het zorg- en welzijnsaanbod ontstaan binnen de Wmo. Kerken vrezen dat zij de tekortkomingen van het huidige beleid moeten gaan compenseren en dat ze wel door moeten gaan met hun werk maar er geen compensatie voor krijgen vanwege de scheiding van kerk en staat. Kerken zien wel nieuwe kansen op het vlak van oecumenische samenwerking, meer erkenning van hun werk en kansen op projectsubsidies. Tegelijkertijd vrezen ze overbelasting van vrijwilligers, te weinig oog voor kerkelijke diversiteit en voor de voordelen die een christelijke achtergrond van vrijwilligers biedt en een overmaat aan regels en bureaucratie bij projectsubsidies.

Binnen moskeeën spelen vergelijkbare zaken, al ligt daar meer het accent op de eenzijdige samenwerkingsrelatie: welzijnsorganisaties komen vaak veel 'halen' bij hen en weinig 'brengen'. Onder de Wmo wordt verwacht dat de vraag naar hun inzet zal toenemen omdat meer mensen een beroep op dit type hulp en ondersteuning gaan doen en de moskeeën fungeren als intermediair en toegang tot een belangrijke doelgroep. Ze vrezen echter dat daar niets tegenover zal staan. Ook wordt aangegeven dat meer nadruk op eigen verantwoordelijkheid juist onder allochtonen meer tijd zal kosten.

Wederzijds respect en wederzijds profijt zouden meer de leidende beginselen moeten zijn in de samenwerking met gemeenten.

5 Conclusies en beschouwing

Maatschappelijke functie

Kerken en moskeeën hebben naast hun religieuze doelstellingen ook een belangrijke sociale en maatschappelijke functie. In veel gevallen fungeren zij niet alleen als gebedsruimtes, maar ook als centra voor ontmoeting en contact.

Met name de laatste vijf jaar is veel onderzoek gedaan naar de maatschappelijke rol van moskeeën, die van de kerken was al wat langer bekend. Diverse moskeeën hebben de deuren geopend, en hebben laten zien op welke manier zij jeugd- en jongerenwerk aanbieden, en advies geven aan mensen die moeite hebben om zelf de weg te vinden in het woud van regels, instanties en formulieren. Al deze activiteiten zijn van belang in het kader van de Wmo.

Prestatievelden Wmo

In termen van de prestatievelden, zijn moskeeën vooral actief op prestatieveld 1, 2, 3 4 en prestatieveld 5. Veel activiteiten zijn gericht op ontmoeting en contact en bevorderen de sociale cohesie, zowel binnen de eigen gemeenschap als daarbuiten. Dit zijn activiteiten die prestatieveld 1 (leefbaarheid en sociale samenhang) betreffen. Voorbeelden daarvan zijn de sportieve en recreatieve activiteiten, gezamenlijke diensten en maaltijden, kinder-, jeugd- en jongerenclubs, en ontmoetingsmogelijkheden voor ouderen en vrouwen. Ook bevorderen veel activiteiten de deelname aan het maatschappelijke verkeer (prestatieveld 5), zoals taalcurssussen en computercursussen. Aangezien al deze activiteiten worden georganiseerd door vrijwilligers, hebben we het hier ook over een belangrijke inzet voor prestatieveld 4.

Een ander prestatieveld waarin ze actief zijn is de op preventie gerichte ondersteuning van jeugdigen met problemen met opgroeien, en van ouders met problemen met opvoeden (prestatieveld 2). Het bieden van een ontmoetingsplek voor jongeren en het organiseren van zomerkampen, houdt jeugd en jongeren van de straat. In de jongerenkantines wordt geen alcohol geschonken en er is toezicht van volwassenen. Ook huiswerkbegeleiding, opvoedingsondersteuning aan ouders, en bemiddeling bij conflicten van jongeren met politie, leveren een bijdrage aan prestatieveld 2.

Verder wordt er vooral in Turkse moskeeën veel advies, informatie, voorlichting en cliëntondersteuning aangeboden (prestatieveld 3). Imams, tenslotte, bieden geestelijke verzorging (prestatieveld 8), bijvoorbeeld bij problemen in het huwelijk, geven antwoorden op vragen van spirituele aard en ondersteuning bij ziekte en het levenseinde.

Kerken leggen, wat de prestatievelden van de Wmo betreft, een iets ander accent. Evenals de moskeeën zijn zij actief op prestatieveld 1, namelijk de sociale ontmoeting in de wekelijkse diensten en de rituelen en feesten bij belangrijke levensgebeurtenissen, zoals begrafenissen en huwelijkssluitingen. Zij zijn veel actiever in het veld van zorg en maatschappelijke opvang. Op het terrein van zorg bieden zij vooral informele hulp aan (families met) zieken en eenzame of alleenstaande hulpbehoevende ouderen. Deze activiteiten vallen onder prestatieveld 4. Binnen moskeeën wordt dit meer als de taak van de (groot)familie beschouwd. Bekend in dat verband is ook het geringe beroep dat allochtone gezinnen doen op ondersteuning via de thuiszorg.

Een ander prestatieveld waar kerken zich op profileren is maatschappelijke opvang (prestatieveld 7). Kerken geven hulp aan daklozen, verslaafden, zwerfjongeren en prostituees. Ook zijn zij vaak betrokken bij voedselbanken. Priesters, voorgangers, dominees en pastoraal werkers worden – evenals imams - gevraagd om geestelijke verzorging te bieden bij ingrijpende levensgebeurtenissen zoals ziekte en overlijden, of bemiddeling bij probleemsituaties binnen het huwelijk of gezinnen.

Groot potentieel aan vrijwilligers

Zowel kerken als moskeeën worden hoofdzakelijk door vrijwilligers gerund. Het gaat daarbij om aanzienlijke aantallen. In Nederland zijn, samen met 4.300 priesters, dominees, voorgangers en pastoraal medewerkers, 545.000 kerkelijke vrijwilligers actief (Dekker & De Hart, 2006).

In de 400 moskeeën in Nederland wordt het totale aantal vrijwilligers geschat op 16.000. Per moskee zijn gemiddeld 41 vrijwilligers actief. Vijf tot tien procent van de moskeeleden doet vrijwilligerswerk.

Kerken en moskeeën spelen daarmee een eigen rol binnen het maatschappelijke middenveld of de – in de context van de Wmo veel gebezigde term – civil society.

Ondanks de vaak pessimistische geluiden, is het aantal kerkelijke vrijwilligers toegenomen met 19%. Tien procent van de kerkleden is actief als vrijwilliger. Het lijkt er zelfs op dat – met name de katholieke kerk – evolueert tot een geloofsgemeenschap die gedragen wordt door vrijwilligers en niet-gewijde krachten. Het aantal priesters neemt namelijk drastisch af, terwijl het aantal pastoraal medewerkers meer dan evenredig toeneemt.

Religie als motor achter vrijwillige associaties

Kerkgangers, dat wil zeggen personen die minstens één maal per maand, een christelijke dienst bijwonen, of zich tot een christelijke geloofsgemeenschap rekenen, zijn veel vaker vrijwillig actief dan niet-kerkgangers. Daarbij zijn er nog wat verschillen tussen kerkgenootschappen: protestantse kerkgangers zijn vaker vrijwilliger dan katholieke kerkgangers.

Dekker en De Hart (SCP, 2006) spreken in dat verband over ‘investeerders van de civil society’. Kerkgangers investeren in het onderhouden van ‘prosociale waarden’, dat wil zeggen: waarden die gericht zijn op het vergroten of handhaven van het welzijn van anderen. Zij doen dit in vrijwillige verbanden en collectieve actie. Kan daarmee geconcludeerd worden dat kerken een positief effect hebben op hun leden in de zin dat zij meer betrokken zijn en zich meer inzetten voor anderen?

Het SCP (2006) ziet twee mogelijke verklarende mechanismen voor het grotere aantal kerkelijke vrijwilligers. Aan de ene kant kan er sprake zijn van een netwerkmechanisme, aan de andere kant van een moreel mechanisme. Volgens het netwerkmechanisme vormt de kerk de basis voor een sociaal netwerk van elkaar regelmatig ontmoetende mensen die elkaar kennen. Daardoor is het makkelijker om mensen te mobiliseren. Volgens het morele mechanisme zijn kerken morele gemeenschappen, die waarden en normen propageren die mensen aanzetten tot vrijwilligerswerk. “Via religieuze socialisatieprocessen binnen en buiten de gezinnen worden prosociale normen en waarden geïnternaliseerd” (SCP, 2006: 331).

De norm van hulp aan anderen is ook terug te vinden in kerkelijke beginselen zoals naastenliefde, de goede werken, solidariteit en subsidiariteit. Hetzelfde geldt voor moskeeën, waar begrippen als *zakaat*² en *fitr*³ en *mas uliyya* (verantwoordelijkheid) onderdeel uitmaken van de sociale ethiek.

De interviews die in het kader van dit onderzoek zijn gevoerd met sleutelpersonen, bevestigden het belang van deze sociale uitgangspunten. Het helpen van anderen en zich verantwoordelijk voelen voor medemensen is de sociale plicht van iedere moslim. Actief zijn binnen de moskee (als vrijwilliger) is zo vanzelfsprekend, dat het niet als vrijwilligerswerk wordt gezien. Met andere woorden, de normen die kerkgemeenten en moskeeën overdragen aan de leden, stimuleren tot het doen van vrijwilligerswerk.

Aan de andere kant is uit onderzoek ook bekend dat het *gevraagd worden* door andere kerkleden de vaakst genoemde reden is om met vrijwilligerswerk te starten. Deze reden wordt onder vrijwilligers in orthodox-protestantse kerken twee maal zo vaak genoemd als geloofsovertuiging. Ook in moskeeën wordt het vragen via moskeeleden de belangrijkste manier van werving genoemd. Met andere woorden, dit bevestigt het belang van een netwerkmechanisme.

Hoe het ook zij, zowel kerken als moskeeën fungeren als belangrijke vrijwilligersorganisaties. Gezien hun omvang en wijze van inzet zouden zij daarmee onder de Wmo beschouwd moeten worden als belangrijke spelers in het veld.

Niet gezien en niet gehoord

Ondanks de grote rol die kerken en moskeeën spelen in het maatschappelijke middenveld, voelen zij zich vaak niet gezien en niet erkend. In feite is dat ook zo: gemeenten blijken vaak niet goed op de hoogte te zijn van de sociale activiteiten van kerken en moskeeën en het belang daarvan in de preventieve sfeer. Bovendien wordt er vanzelfsprekend vanuit gegaan dat kerken gewoon door zullen gaan en de maatschappelijke hiaten opvullen, bijvoorbeeld als gevolg van de Wmo.

De vraag kan dan gesteld worden wat er verandert met de komst van de Wmo. Het behoort immers tot de zending van de kerken en van christenen om naar mensen in nood om te zien, dus om een sociale functie te hebben. Kerken krijgen echter het gevoel dat zij lang niet gezien en niet erkend zijn door lokale overheden. Nu het echter de overheid goed uitkomt omdat er bezuinigd moet worden, wordt er weer naar hen gekeken om sociale problemen op te lossen.

Kerken geven echter aan dat het de plicht van de overheid blijft om te zorgen voor al haar burgers. Kerken doen wel diaconaal werk, maar kunnen en willen niet de taak van de overheid op zich nemen. Armoedebelief en sociaal beleid blijven tot de hoofdverantwoordelijkheid van de overheid behoren. Met andere woorden, de grens tussen de verantwoordelijkheid van de overheid en die van de kerken moeten niet vervagen en opschuiven, ook niet onder de Wmo.

Moskeeën hebben soortgelijke ervaringen, al liggen de accenten wat anders. Ook zij voelen zich vaak niet gezien en niet erkend als samenwerkings- en gesprekspartner in het welzijnswerk. Vergelijkbaar met kerken, hebben zij de indruk dat zij gevraagd worden om in te springen en hiaten op te vullen waar het lokale overheden goed uitkomt.

Noot 2 2,5% Van het vermogen jaarlijks afstaan aan behoeftige medemensen.

Noot 3 Verplichte bijdrage aan noodlijdende mensen aan het eind van de Ramadan.

Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer welzijnsorganisaties contact zoeken tot voor hen anders nauwelijks toegankelijke doelgroepen. Of wanneer moskeeën als intermediair moeten fungeren vanwege culturele- en taalbarrières. Wanneer het echter gaat om het verdelen van financiën, of het structureel inschakelen tegen betaling van de diensten die worden geleverd, trekt de lokale overheid zich vaak terug.

Vorbereiding op de Wmo

Kerkelijke organisaties bereiden zich expliciet voor op de komst van de Wmo. Bij de landelijke koepelorganisaties hoort de Wmo tot het takenpakket van specifieke medewerkers. In dat kader worden lezingen over de Wmo gegeven in het land, zal er in 2007 regelmatig worden gepubliceerd over de Wmo en is er een informatiemap uitgebracht door Kerk In Actie en de PKN. In deze informatiemap is een stappenplan opgenomen met daarin de achtereenvolgende stappen die kerken lokaal kunnen nemen ter voorbereiding op de Wmo, en wordt een aantal concrete acties beschreven die op lokaal niveau ondernomen kunnen worden om de nadelige gevolgen van de Wmo op te vangen.

Moskeeorganisaties lijken niet direct bezig te zijn met de Wmo. Sommigen hebben er wel van gehoord en anderen nauwelijks. Moskeeën lijken duidelijk minder goed op de hoogte. Wel tonen zij interesse en bereidheid om meer over de Wmo te horen. De houding is overwegend afwachtend, omdat nog niet duidelijk is wat de consequenties zullen zijn voor het werk dat in moskeeën wordt gedaan. Sommige moskeeën geven wel aan meer voorlichting te willen hebben en de discussie over de Wmo aan te willen gaan.

Kansen onder de Wmo

Biedt de Wmo dan kansen? Voor kerken geldt dat de Wmo wel nieuwe samenwerkingsvormen stimuleert. Dit geldt op het vlak van oecumenische en interreligieuze contacten, waar de komst van de Wmo ertoe aanzet om samen te werken met andere kerkgemeenten en andere religieuze organisaties. Deze samenwerking zou zonder de Wmo niet zo snel op gang zijn gekomen.

Ook biedt de Wmo kerken de kans om zich te profileren, en als goede praktijkvoorbeelden voor de civil society te fungeren, en daarmee hun diaconale werk weer meer erkend en in het voetlicht te krijgen.

Ook zien zij wel nieuwe samenwerking met welzijnsorganisaties ontstaan, of is het wellicht de moeite waard om een eventueel slinkend vrijwilligersbestand aan te vullen met vrijwilligers die geregistreerd staan bij vrijwilligerscentrales.

Kerken zien ook wel een rol voor zichzelf weggelegd bij het signaleren waar problemen optreden met de Wmo, met name voor de meest kwetsbare burgers. Gemeenten erkennen ook het belang van kerken in deze signaleringsfunctie, en hopen dat zij ook als intermediair willen fungeren naar de eigen doelgroep toe.

Verder zien kerken een rol voor zichzelf weggelegd bij de aansluiting van professionele zorg en vrijwillige thuiszorg, mantelzorg of vrijwilligerswerk in verzorgingscentra of verpleeghuizen. Onderzoek heeft uitgewezen dat dit type vrijwilligerswerk vooral aanvullend is en niet de plaats inneemt van professionele zorg. Meestal gaat het dan om recreatieve en ontspannende activiteiten, of lichte vormen van verzorging (bijv. haarverzorging) waar beroepskrachten in hun werk niet aan toe komen.

Tenslotte zien kerken meer mogelijkheden voor projectsubsidies ontstaan met de komst van de Wmo, al zitten daar ook de nodige haken en ogen aan vanwege het risico van daarmee gepaard gaande regels en bureaucratie.

Moskeeën geven aan dat subsidies soms gepaard gaan met een al te grote bemoeienis van gemeenten met bestuurlijke zaken van de moskee, wat zij als zeer ongewenst ervaren.

Zoals al genoemd zijn moskeeën niet echt bezig met de komst van de Wmo. Sommigen noemen wel dat de nadruk op de eigen verantwoordelijkheid en zorg voor elkaar een goed principe is. Ook lijken onder de Wmo meer mogelijkheden te ontstaan voor experimentele vormen van huisvesting, bijvoorbeeld voor allochtone ouderen, door hen meer zelf te laten bedenken en te organiseren.

Bedreigingen onder de Wmo

De bedreigingen onder de Wmo liggen onder andere op het vlak van te hoge verwachtingen. Dit geldt vooral ten aanzien van de inzet van kerken. Het gaat dan om vervagende grenzen van de verantwoordelijkheid van enerzijds de overheid en anderzijds de kerken. Zoals hiervoor al aangegeven: kerken kunnen en willen niet de extra problemen oplossen die veroorzaakt worden door de invoering van de Wmo.

Moskeeën verwachten een grotere toeloop naar welzijnsvoorzieningen, wat voor hen meer werk zal betekenen. Het huidige welzijnsaanbod ontbreekt het namelijk om voldoende culturele gevoeligheid hebben om in een adequaat aanbod te voorzien voor allochtone burgers.

Ook wordt aangegeven vanuit de moskeeën dat allochtonen meer tijd nodig zullen hebben om te wennen aan de eigen verantwoordelijkheid die zo gepromoot wordt onder de Wmo. Er wordt gesignaleerd dat dit al veel meer ingeburgerd is onder autochtone dan onder allochtone burgers.

Scheiding van kerk en staat

Wellicht de belangrijkste bedreiging die steeds opnieuw naar voren komt is de scheiding van kerk en staat. Deze wordt zowel door kerken als moskeeën als kunstmatig ervaren. Eerder hebben we al het mogelijke belang genoemd van sociale uitgangpunten en sociaal gedrag gevoed vanuit de religie. Vanuit kerkelijke organisaties wordt gevraagd voor openheid tegenover de voordelen die een christelijke achtergrond van vrijwilligers biedt, zeker wanneer het om ouderen gaat. Zij vragen om het loslaten van het wantrouwen dat christelijke organisaties altijd een verborgen agenda hebben, namelijk 'zielteswinning'. Er wordt in dit verband gesproken over de onterechte vrees om zich 'aan water te branden'.

Ook vanuit moskeeën wordt benadrukt dat een respectvolle, en niet afwijzende houding tegenover religie een belangrijke voorwaarde is om de samenwerking met gemeenten goed te laten verlopen. Met andere woorden, kerken en moskeeën vragen om de eis van 'neutraliteit' los te laten.

Job Cohen, burgemeester van Amsterdam, ventileert een pragmatische visie op de rol van religieuze organisaties (Canatan e.a., 2005). Hij vindt wel dat kerk en staat gescheiden moeten blijven, maar dat lokale overheden zich niet moeten afwenden van religieuze organisaties. Integendeel, gemeenten moeten juist de samenwerking zoeken. Religieuze organisaties hebben nu eenmaal beter toegang tot specifieke groepen in de samenleving omdat sommige burgers een andere leef- en belevingswereld hebben dan waar de gebruikelijke welzijnsorganisaties op zijn afgestemd.

De socioloog Anton Zijderveld gaat daarin nog een stapje verder. Hij geeft aan dat levensbeschouwing en religie veel meer is dan een privé-keuze (Canatan e.a., 2005). Het geeft mensen een gevoel van identiteit en draagt daarmee bij aan het zelfbewustzijn en de emancipatie van levensbeschouwelijke groepen.

Hij verwijst daarbij naar het emancipatieproces dat katholieken hebben doorgemaakt in de jaren vijftig en waarbij de verzuiling een belangrijke rol heeft gespeeld. Met andere woorden, het benadrukken van de religieuze identiteit kan een emancipatoire uitwerking hebben.

Op den duur kan dit bijdragen aan de integratie van deze groepen, omdat er vaak grotere islamitische organisaties ontstaan die als aanspreekpunt gaan fungeren en overheidsfinanciering ontvangen. Vanuit het principe 'wie betaalt die bepaalt' krijgt de overheid op die manier meer grip op het islamitische deel van de bevolking (Canatan e.a., 2005). Daarbij dient wel respect getoond te worden ten aanzien van de behoefte van moskeeën aan een zekere mate van autonomie. Met andere woorden, een al te grote gemeentelijke bemoeienis met interne (bestuurs)zaken dient voorkomen te worden.

Aanbevelingen

Op grond van het uitgevoerde onderzoek komen wij tot de volgende aanbevelingen:

- Voor kerken en moskeeën is het belangrijk dat gemeenten oog hebben voor het scala aan diaconale en maatschappelijke activiteiten dat zij organiseren. Gemeenten zouden er goed aan doen wanneer zij kerken en moskeeën erkennen én behandelen als serieuze partners in het veld.
- Gemeenten dienen zich te realiseren dat kerken en moskeeën een unieke toegang hebben tot specifieke doelgroepen, belangrijk preventief werk doen en met hun werk voorkómen dat er een beroep wordt gedaan op zorg- en welzijnsinstellingen.
- Gemeenten moeten rekening houden met het feit dat moskeeën zich vaak 'gebruikt' voelen omdat zij het welzijnswerk wel ondersteunen en helpen met toegang tot de allochtone gemeenschap, maar daar weinig voor 'terugzien'.
- Moskeeën en kerken kunnen hun werk beter doen wanneer zij professionele ondersteuning krijgen of kadertrainingen aangeboden krijgen. Ook dit is in het wederzijds belang van zowel de gemeente als de kerk/moskee(gemeenschap).
- Een sterke nadruk op de scheiding van kerk en staat draagt in ieder geval *niet* bij aan het opbouwen van een positieve samenwerkingsrelatie met kerken en moskeeën, en moet dan ook vermeden worden. Een respectvolle houding van gemeenten tegenover religie en de religieuze achtergrond en vanuit godsdienstige overwegingen gedreven inzet van sommige vrijwillige associaties draagt bij aan een goede samenwerkingsrelatie.
- In de samenwerking is verder van belang dat er duidelijk afgebakende verantwoordelijkheden zijn en dat uitgangspunten als wederzijds respect en oog voor wederzijds profijt worden gehanteerd. Het meest kansrijk is immers een positieve samenwerkingsrelatie die gebaseerd is op vertrouwen.
- Voor kerken en moskeeën geldt dat zij (pro-)actief moeten werken aan een goede samenwerkingsrelatie met gemeenten, en tegelijkertijd ook partnerschappen kunnen sluiten met de gemeente, met andere religieuze organisaties of welzijnsinstellingen, en eventueel met woningcorporaties. Met andere woorden, het helpt wanneer zij zich duidelijk profileren, hun werk zichtbaar maken en in de uitvoering de samenwerking zoeken met anderen.
- Een actieve opstelling van gemeenten is gewenst. In plaats van zich afwachtend op te stellen kunnen zij een overzicht maken van de activiteiten van kerken en moskeeën, hen actief benaderen om te bespreken waar samenwerking mogelijk is. Er is immers sprake van een win-win situatie.

- Wat de nationale overheid betreft, geldt een tweetal aanbevelingen:
  - Kerken en moskeeën zijn vaak afhankelijk van de positie die een gemeente inneemt, zeker onder de Wmo. Voor de nationale overheid ligt daar een stimulerende en sturende rol weggelegd: zij kunnen gemeenten aanmoedigen de rol van kerken en moskeeën serieus te nemen en in gesprek te gaan. Ook kunnen zij goede praktijkvoorbeelden aanreiken, zoals de gemeente Rotterdam.
  - De landelijke koepels van kerkelijke organisaties zijn grote professionele organisaties die medewerkers hebben aangesteld op de Wmo. Voor moskeeën geldt dit niet: de koepels zijn nog van veel recentere datum en minder professioneel. Daardoor hebben zij vaak een informatieachterstand. Moskeeën verdienen dan ook speciale aandacht wat betreft de informatievoorziening en het tijdig betrekken van moskeeën. Het rijk kan een rol vervullen in het actief informeren van moskeorganisaties.

Resumerend kan gesteld worden dat kerken en moskeeën een gunstige omgeving bieden voor het ontwikkelen en laten bloeien van allerlei vormen van sociale betrokkenheid en sociaal engagement. Het is in het belang van zowel gemeenten, kerken en moskeorganisaties dat de maatschappelijke activiteiten van moskeeën en kerken onder de Wmo, zoveel mogelijk worden gecontinueerd.

De in deze context vaak gehanteerde scheiding van kerk en staat is daarmee aan herziening toe. Levensbeschouwelijke organisaties zijn belangrijke spelers in de civil society. De ondersteuning die zij verdienen is wellicht niet *ondanks* maar juist *dankzij* hun levensbeschouwelijke motivatie. Het is geen overbodige luxe wanneer gemeenten, in de context van de Wmo, een nieuwe visie ontwikkelen op de rol van levensbeschouwelijke organisaties.

Bijlage 1 Literatuur

- Buijs G. *De christelijke traditie wijst de weg naar een nieuw samenlevingsideaal*. NRC Handelsblad, 13 & 14 januari 2007.
- Canatan K, Oudijk CH, Ljamai A. *De maatschappelijke rol van de Rotterdamse moskeeën*. Rotterdam: Centrum voor Onderzoek en statistiek, 2003.
- Canatan K, Popvic, Edinga R. *Maatschappelijk actief in moskeeverband. Een verkennend onderzoek naar de maatschappelijke activiteiten van, en het vrijwilligerswerk binnen moskeeorganisaties en het gemeentelijk beleid ten aanzien van moskeeorganisaties*. 's-Hertogenbosch: IHSAN, 2005.
- *Een klopp op de deur. Moskeeën en vrijwillige inzet*. Utrecht: Civiq, 2005.
- Dekker P, De Hart J. hoofdstuk 11: Kerkganger, investeerders in de civil society. In: *Investeren in Sociaal Vermogen*. Sociaal en Cultureel Rapport 2006. Den Haag: SCP, 2006.
- Driessen D, van der Werf M, Boulal A. *Laat het van twee kanten komen. Eindrapportage van een (quick scan) van de maatschappelijke rol van moskeeën in Amsterdam*. Amsterdam: Nieuwe Maan Communicatie Adviesgroep en ICP Advies, 2004.
- De Jong G. Inzet voor de kerk. Onderzoek naar vrijwilligers, vrijwilligerswerk en dienstverlening in de *Samen op Weg-kerken*. Kaski: Nijmegen, 2001.
- De Gruiter M, Gülşen Doğan, Rijkschroeff R. *Stichting Ayasofia. Lokale schakel voor maatschappelijke participatie*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut, 2006.
- Pels T, Lahri F, Madkouri HE. *Pedagogiek in Moskee Al Wahda*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut, 2006.
- Pels T, Lahri F, Madkouri HE. *Pedagogiek in Moskee Othman*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut, 2006.
- Pels T, Gülşen Doğan, Madkouri HE. *Pedagogiek in Moskee Ayasofia*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut, 2006.
- Roorda-Lukkien C, Jager-Vreugdenhil M, Kuiper R. *Kerken en Charitas. Een onderzoek naar vrijwilligerswerk en mantelzorg en vier orthodox-protestantse kerken*. Gereformeerde Hogeschool Zwolle, 2006.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). *WRR-Verkenningen nr. 13. Geloven in het publieke domein. Verkenning van een dubbele transformatie*. www.wrr.nl.
- Van der Sar J. *Van Hartel! Onderzoek naar het maatschappelijk rendement van de Protestantse gemeente in Utrecht*. Utrecht: Stichting Oikos, 2004.
- Van der Sar J, Visser R. *Gratis en waardevol. Rol, positie en maatschappelijk rendement van migrantenkerken in Den Haag*. Utrecht: Stichting Oikos, 2006.
- wikipedia.nl